

Політика влади й російського націоналізму в українському питанні — незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією

Олексій Міллер

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 4. Спеціальне видання: Rossia et Britannia:

Імперії та нації на окраїнах Європи.

— Харків: Новий Вид, 2001. — С. 174-222.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дано електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ПОЛІТИКА ВЛАДИ Й РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПИТАННІ – НЕЗРОБЛЕНИЙ ВИБІР МІЖ «ФРАНЦУЗЬКОЮ» ТА «БРИТАНСЬКОЮ» СТРАТЕГІЄЮ

Ця стаття була написана не як реакція на працю Стівена Величенка. Починаючи з 1995 р. я здійснював власний проект вивчення політики російської влади щодо українського питання, результатом якого стала книга «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении» в царствование Александра II¹. Із деякими результатами цієї праці я й хочу ознайомити читача в даному тексті, лише деінде спеціально відмічаючи наші розбіжності або збіги зі С. Величенком, із яким ми, незалежно один від одного рухалися переважно паралельними курсами.

АЛЬТЕРНАТИВНІСТЬ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ

На початку своєї статті С. Величенко зазначає: «Якщо шотландці до 1914 р. були вже сучасною нацією, то українці являли собою етнографічну масу.» Не переконаний, чи цілком правильна його заувага про шотландців, але ситуацію з українцями він визначає точно. Однак, здається, що надалі Величенко не приділяв належної уваги всім наслідкам, що вигливали з цього спостереження.

Концепція нації як уявної спільноти, запропонована Бенедиктом Андерсоном, набула широкого розголосу й приймається сьогодні розлогим спектром дослідників націоналізму. Один з важливих наслідків цієї концепції полягає в тому, що між моментом, коли нація «вображена», тобто коли її образ, який ми умовно будемо називати ідеологічною або ідеальною Вітчизною², виникає у представників еліти, і моментом, коли національна ідентичність, яка відповідає цьому стверджується серед більшості членів цієї уявної спільноти й отримує політичне оформлення, існує значний часовий проміжок. Дуже важливо, що процес цей аж ніяк не є зумовленим, тобто зусилля щодо усталення того чи іншого варіанту національної ідентичності можуть

завершитися як успіхом, так і невдачею, як і реальне втілення нації – держави навіть у випадку здійснення проекту може суттєво відрізнятися від його вихідної версії.

Різноманітні проекти націй можуть перебувати в конфлікті одне з одним, зокрема претендувати на' одні й ті ж самі територію й населення. Часом це являє собою суперництво з приводу певного простору прикордоння, де йдеться про те, якій спільноті цей простір буде належати. (Як приклад може бути конфлікт російського й польського образів «ідеальних Вітчизн»). Зіткнення може мати й тотальній характер у тому сенсі, що один образ ідеальної Вітчизни включає всю територію й населення іншого, відкидаючи альтернативний проект як такий. (Тут, як приклад, може слугувати конфлікт російського й українського націоналізмів)³.

Етнічні й культурні характеристики того населення, яке стає об'єктом суперництва різноманітних національних активістів, суттєво впливають на їхні концепції й перебіг боротьби. Тут ми цілком на боці Ентоні Сміта, а не радикального модерніста Ернеста Геллнера, який стверджував, що вихідний етнічний матеріал практично не обмежує свободу націоналістів у їхньому проектуванні нації⁴. Та це однак не означає, що вихідні етнічні характеристики виключають можливості різної – у визначених межах – їхньої інтерпретації та побудови на їхній основі різних національних проектів. Ціла низка інших чинників нарівні з характеристиками вихідного етнічного матеріалу визначає в кінцевому рахунку більш або менш повний упіх чи невдачу того або іншого проекту.

Цей хронологічний відтинок, який можна умовно назвати «вікном можливостей» для прихильників конкурючих проектів національного будівництва, у Російській імперії охоплює період з 1830-х років до перших десятиріч ХХ ст. Задля того, щоб побачити ці альтернативи, дуже важливо «емансипувати» погляд звернений у минуле від знання про події, що сталися потім. Пояснюючи, що мається на увазі, звернімося до Іммануїла Валлерстайна, який опублікував під кінець 80-х років есей під дивною на перший погляд назвою «Чи існує Індія?»⁵ Суть праці Валлерстайна полягає приблизно в наступному. Ми добре знаємо, що сьогодні Індія існує й має достатній набір атрибутів держави і, хоча це вже значніше проблематично, нації, але що нам чинити з книгами, які мають назву, наприклад «Історія Індії XVI ст.»? Уявімо собі, — і в цьому нічого не буде неможливого, — що цей півострів було колонізовано наполовину англійцями, а наполовину

французами. Тоді опісля деколонізації на півострові напевно утвердилися б дві держави. Одна з них, англомовна, могла б називатися, наприклад, Дравідія, друга, франкомовна, Брахманія. У цьому випадку ми б читали сьогодні книги під назвою «Історія Дравідії XVI ст.» або «Культура Брахманії напередодні колонізації». Саме тому, що ми знаємо про існування Індії сьогодні, ми проектуємо це знання в минулому. Така практика – безперечно, не лише в Індії – всебічно заохочується державними структурами, що використовують історичні міфи для легітимізації нації – держави.

Припустившись порівняно незначної частки спрошення, можна стверджувати, що до цих пір існувало два способи викладати історію російсько-українських стосунків у XIX ст. В одному випадку це історія про те, як у своєму прагненні до самовизначення нація, наче трава, що пробивається крізь асфальт, неминуче долає всі перепони, які створює антиукраїнська політика імперії. В іншому випадку йдеться про те, як, завдяки гранично нещасливому збігові обставин, польська й австрійська інтрити, використовуючи як свідоме чи несвідоме знаряддя нечисельну й стороннію народним інтересам групу українських націоналістів, розкололи єдине тіло великої російської нашії, відтворене після об'єднання у складі Російської імперії основної частини земель колишньої Київської Русі. Не можна твердити, що прибічники цих підходів до теми подіяються суворо за національною ознакою, але зрозуміло, що перший властивий українській історіографії, а другий був особливо популярним у російській дожовтневій націоналістичній літературі.

Я маю на увазі дожовтневу російську літературу, тому що за радянський час питаннями, що стосувалися, на думку начальників, історії України XIX й ХХ ст., могли займатися лише «на місці». Хоча, те, що писали в Києві або у Львові, Москва й комуністична влада самої України суворо контролювали. Вивчення націоналізму взагалі, а тим більше націоналізму й процесів формування націй у Російській імперії, не кажучи вже про СРСР, зовсім не заохочувалося. Така ситуація, до речі, узагалі не була унікальною. «Дослідження націоналізму сприймалося як опозиція режимові, який існував у 60-70-ті роки, оскільки режим робив акцент на єдності. Сам же націоналізм майже цілковито ігнорувався дослідниками [...]. Характерна майже повна відсутність порівнянь із подібними процесами за кордоном». Це не про СРСР – так змальовує ситуацію в іспанській історіографії за франкістського режиму Хосе Нуньес⁶.

Менше політично й емоційно антажовані «сторонні» історики переважно все ж відчувають вплив однієї із згаданих концепцій. За всіх відмінностей у цих точок зору є одна спільна риса – стосовно XIX ст. вони більш чи менш очевидно трактують українську чи велику російську націю не як проекти, але як уже консолідовані спільноти. Справедливості ради слід зазначити, що не всі з таким підходом готові згодитися – про неможливість уявити історію України в рамках традиційного «національного» нараторства писав нещодавно Марк фон Хаген⁷. Однак, опубліковані в тому ж числі часопису відгуки на його статтю свідчать, що опір подібному «ревізіонізму» в середовищі істориків достатньо сильний. Якщо все ж відкинути детермінізм, властивий одному з підходів, і трактування історично реалізованого варіанту подій, як нещасливої, протиприродної випадковості, притаманну іншій, на перший план виступає два питання – у чому полягала в XIX ст. альтернатива сценарію втіленому історично, і чому ця альтернатива не була зреалізована?

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Валлерстайн завершує уже цитований нами есей про Індію зауважою, що більш чи менш схожу паралель «проблематизації минулого» можна провести стосовно будь-якої іншої, у тому числі й європейської країни. Спробуємо розвинути цю тезу. Отже, чи існують Франція, Іспанія, Велика Британія, Німеччина, Італія в тому онтологічному понятті, який мав на увазі Валлерстайн, питуючи, чи існує Індія? Упродовж досить тривалого часу й XIX ст., включно, усі згадані держави в різних історичних обставинах і різними засобами вирішували в кінцевому рахунку одне й те ж саме завдання політичної консолідації та культурної гомогенізації нації-держави.

У випадку Німеччини й Італії політичний бік проблеми був гранично оголений – значно дрібніші розрізnenі держави треба було об'єднати. Результат цих зусиль не був завчасно відомий. «У завершальний період існування [Священної римської] імперії, у кінці XVIII ст. цілком можна було уявити, що австрійська, прусська або баварська нації стануть політичною реальністю», – пише Клаус Цернак⁸. Інший німецький історик Франц Шнабель уважає, що альтернативність характерна й для XIX ст.: «Шанси центрально-європейського вирішення (тобто широкої та відносно квальної федерації німецьких держав – О.М.) були так само

наочними в німецькому житті, як і мале німецьке вирішення (тобто більш тісне і більш географічно окреслене об'єднання Німеччини Пруссією – О.М.). До появи Бісмарка всі можливості лишалися відкритими⁹. Власне, історія австрійської нації, яка остаточно сформувалася лише в другій половині ХХ ст., показує, що уява про те, де проходять межі німецької нації, могла суттєво змінюватися й пізніше. Цілком небезальтернативним було і формування італійської нації. Відмінності й суперечності між Півднем і Північчю, які експлуатує сучасна Ломбардійська ліга, виникли аж ніяк не в ХХ ст. Так чи інак, було зрозуміло, що й Німеччина, й Італія могли «не відбутися», принаймні в тому вигляді, як ми їх знаємо сьогодні. Можна завбачити, що в цих країнах проблема об'єднання настільки домінувала на політичному порядкові денному в XIX ст., що заблокувала появу політичних рухів, які прагнули б формулювати партікуляристські націоналістичні проекти, хоча культурні, історичні й мовні розбіжності регіонів надавали для таких проектів цілком достатньо вихідного матеріалу.

Однаке для наступних порівнянь нам важливіші приклади Франції, Британії, Іспанії, тобто тих держав, які легко виявити на карті Європи й в XVIII ст. Немає потреби спеціально доводити етнічну, культурну й мовну гетерогеність населення Великої Британії та Іспанії. Усупереч досить розповсюдженному міфові також і континентальна Франція в культурному й мовному відношенні лишалася досить неоднорідною протягом усього XIX ст. Статистичний огляд французького Міністерства освіти від 1863 р. свідчить, що у крайньому випадку чверть населення континентальної Франції не знала в той час французької мови. Французька не була тоді рідною мовою приблизно для половини з чотирьох мільйонів французьких школярів. Опублікувавши цей документ, Юджин Вебер наводить насліді приклади, котрі свідчать, що Міністерство, щоби продемонструвати свої успіхи, явно занижувало кількість нефранкомовних¹⁰. Практично ввесь південь і значна частина північного сходу й північного заходу країни розмовляли діалектами чи наріччями, яким французи дали загальне називу *ratois*, які переважно настільки відрізнялися від французької, що паризьким мандрівникам ні в кого було дізнатися дорогу. (Важко уявити собі в подібній ситуації російського пана, який мандрує Малоросією). Селяни Бретані чи Провансу, які розмовляли місцевими діалектами, аж ніяк не були патріотами Франції, і питання про те, чи стануть вони французами, лишалося відкритим упродовж більшої частини XIX ст. У другій

половині XIX ст. у Франції існували досить активні групи інтелектуалів (фелібри й ново-кельтський рух), які прагнули перетворити *ratois* у стандартизовані мови, що було типовим кроком націоналістів Центральної і Східної Європи на шляху до створення «власних» націй.

Аж ніяк не були патріотами Великої Британії й жителі Шотландії, особливо її гірських районів (*Highlands*). Озброєний знанням пізніших подій і не вільний від емоційної заангажованості шонгландець Том Нейрн називає шотландських романтиків 1850-х й автономістський рух кінця сторіччя (*Home rule movement*) лише попередниками шотландського націоналізму¹¹, але точніше все ж буде визначити ці явища як поміркований і значною мірою самообмежувальний націоналізм¹². Приклад Ірландії й зовсім свідчить, що британські зусилля щодо консолідації нації – держави могли зазнати жорстоких поразок. У всіх цих країнах можливість різного результату боротьби консолідуючої та відцентрової тенденції зберігалася тривалий час опісля того, як націоналізм став однією із домінуючих концепцій політики, у крайньому разі в тому розумінні, що далеко не всі регіони сучасних Іспанії, Великої Британії та Франції неодмінно мусили стати частиною цих націй-держав.

Кожна з цих держав, стосовно до умов і власних можливостей, використовувала різну стратегію національного будівництва й домоглася суттєво різних результатів. Наймаксималістську асиміляторську в культурному й мовному відношенні, централізаторську в адміністративному аспекті програму було здійснено у Франції. Ю. Вебер детально змальовував, як французький уряд використав адміністративну систему, школу, армію й церкву як інструменти мової та культурної асиміляції. Не зупинилася Франція й перед застосуванням адміністративних заборон і практик жорстокого психологічного тиску.¹³ Закон, що вперше дозволив факультативне викладання місцевих мов, був прийнятий у Франції лише 1951 р. Хоча, порівняльна ефективність економічного розвитку й доволі щедра матеріальна підтримка французькою державою локальних товариств відігравали не менш важливу роль в успіхові асиміляції, ніж репресивні заходи.¹⁴ Іспанія, що наслідувала в цілому французьку модель, домоглася помітно обмежених результатів через відставання в економічному розвиткові й відносній слабкості державної влади. У результаті сьогодні на французькому боці кордону каталонці називають себе якщо не французами, то принаймні французькими каталонцями, у той же час як на іспанському боці

каталонці все очевидніше надають перевагу каталонській ідентичності як національній, що протистоїть іспанській¹⁵.

Англійська стратегія була диференційованою. В Ірландії політика була надто близькою до колоніальної – репресивна складова безперечно домінувала. Провінція управлялася як окупована територія й терор був легетимізований спеціальними актами. У Шотландії англійці придушували повстання якобітів не менш жорстоко, ніж Петро I переслідував прихильників Мазепи. Хоча, з кінця XVIII ст., багато в чому опираючись на вже досягнуті результати щодо асиміляції рівнинної Шотландії, Англія переходить до легалістських форм правління¹⁶. Привабливість Англії, світового лідера в економічному й політичному розвиткові того часу, а також кар'єристські й підприємницькі можливості, що відкрилися для шотландців у рамках Британської імперії, привели до того, що вже в XIX ст. націоналістичні рухи сепаратистського штибу не отримували в Шотландії скільки-небудь значної підтримки. Вимоги викладання в школах гельською мовою висувалися, але Англії вже не доводилося втручатися – вони відкидалися самими шотландськими елітами.

Прагнення «зробити француза» всіх жителів Франції усвідомлювалося як прагнення цілковито придушити регіональну ідентичність. Наполеон зовсім не випадково змінив усі історичні назви департаментів на суто формальні географічні, пов’язані з назвами рік, що течуть їхніми територіями. Але прагнення затвердити британську ідентичність, у крайньому разі в XIX ст., зовсім не передбачало зробити всіх жителів Британії англійцями. Важливо було, щоб шотландська або валійська ідентичність функціонувала як регіональна, тобто була не така, що відкидає загальнобританську й не висуває вимог окремої держави. Метою була не тотальна, але часткова асиміляція, яку Юзеф Ґлебовчик називає напівасиміляцією або «культурною гібридизацією»¹⁷.

«У межах державного націоналізму держава прагне мінімізувати внутрішню етнічну різноміність, розчиняючи за допомогою фольклоризму чи усуваючи за допомогою комбінації освіти й репресій етнічні емоції, які могли б бути підґрунттям для етнонаціоналістичних вимог. Оскільки «національні культури», які більшість держав намагається затвердити, насправді є домінуючими культурами правлячого ядра (південний схід Англії в об’єднаному королівстві, Кастилія в Іспанії, регіон Парижа у Франції й т.д.), їх доводиться підтримувати за

допомогою ідеологій, що ґрунтуються на політичному націоналізмі», — так узагальнює загальноєвропейський досвід Джозеф Лобера¹⁸. За всіх відмінностей угілення цієї політики в різних державах, можна вирізняти загальну «програму-мінімум» — затвердження єдиної мови високої культури, адміністрації й освіти, а також загально національної ідентичності, яка могла пригнічувати регіональні відмінності, а могла й терпіти їх, але лише як підпорядковані.

Яке відношення все це має до нашої теми? До цих пір процеси формування націй у Російській імперії порівнювалися головним чином з імперією Габсбуртів¹⁹. Таке порівняння варто визнати плідним для вивчення низки національних рухів в імперії Романових, але абсолютизація його, особливо стосовно російсько-українських і російсько-білоруських відносин, може привести до хибних результатів. У цьому порівняльному контексті не враховується, що ситуація в Австрійській імперії — тобто характер політичного режиму, етнічний баланс й орієнтація австрійських німців на проект великої німецької нації — вельми ускладнювала висування правлячими колами завдання консолідації так чи інакше визначеного ядра імперії в націю-державу. (Лише після прийняття 1844 р. закону про виняткові права угорської мови в землях корони св. Стефана й дуалістичної угоди 1867 р. угорська політична еліта отримала таку можливість і негайно її скористалася.)

Франція, Іспанія і Британія теж були імперіями, але не континентальними, як імперія Габсбургів і Романових, а морськими. Процес консолідації нації — держави відбувався головним чином у метрополіях, відокремлених від більшості своїх колоній морем. Приклади Алжиру й Ірландії демонструють, що це правило не без винятків, але в цілому море помітно полегшуvalо елітам цих імперій виокремлення ядра як простору для будівництва нації, хоча по суті справи континентальні Франція й Іспанія, так само як й острівна Британія теж були імперіями, а не гомогенними метрополіями. Неасимільовані в культуру домінуючого центру селяни цілком у традиціях колоніального дискурсу змальовувалися як дикиуни й порівнювалися з американськими індіанцями²⁰.

Для учасників подій другої половини XIX ст. в Росії аналогія між проблемами, котрі ставали актуальними у зв'язку з появою українського національного руху, й ситуацією у великих європейських державах того часу уявлялася неминучою. Практично всі, хто писав про «українське питання», уважали за потрібне визначити своє ставлення до цього порівняння. Звичайно ж, це не було порівняння «без гніву й

затягості». Супротивники українського руху використовували його як один із головних аргументів на користь недоречності, неможливості чи шкідливості намагань українських націоналістів. Здається, першим, хто прямо порівняв українську мову з *ratois*, був В.І.Ламанський у слов'янофільському «Дні»²¹. Опісля активно використовував це порівняння головний тонитель українофілів М.М.Катков. Українофіли (М.І.Костомаров, М.П.Драгоманов) і ті російські публіцисти, хто згоджувався з їхньою думкою (М.Г.Чернишевський), навпаки, доводили зазвичай незастосовність цієї аналогії. Однак, той же Драгоманов 1875 р., ще до еміграції, опублікував велику статтю «Новокельтський й провансальський рух у Франції», де, навпаки, наполегливо цю аналогію проводив. Уся справа в тому, що в цій статті він намагався показати, що регіоналістичні національні рухи поступово отримують у Франції визнання й домагаються задоволення своїх вимог, і подавав уявну зміну французької політики за приклад російським властям і громадській думці²².

Уже під кінець життя, 1891 р. Драгоманов знову повернувся до цієї теми у своїй відомій праці «Чудацькі думки про українську національну справу». Ця стаття була написана українською і являла собою полеміку з тим сортом малоосвічених українських націоналістів, які, на думку Драгоманова, дискредитували й дезорієнтували рух тенденційністю й примітивізмом своїх писань. Четвертий розділ роботи ввесь присвячений порівнюванню русифікаторської політики з політикою великих європейських держав. Висновок Драгоманова такий: «Русифікація не є системою, що випливає з національного духу великоросів або з саме російського державного ґрунту. Вона, у крайньому випадку значною своєю частиною, є наслідком певної фази загальноєвропейської державної політики. Особливим російським елементом у нинішній системі русифікації можна вважати певну брутальність, яка виявляється, наприклад, у поверненні уніатів до православ'я або забороні української літератури. Але й ця брутальність є російською особливістю лише для нашого XIX ст., тому що в XVII—XVIII ст. ставлення Людовика XIV до гугенотів чи англійців до шотландців — горян були ще брутальніші. Навіть зараз, якщо порівняти ставлення російського самодержавного, тобто архаїчного, уряду до уніатів і українців зі ставленням конституційного угорського уряду до словаків, ще не відомо, кому треба буде віддати пальму першості на цьому конкурсі брутальності»²³. У літературі XIX ст. ця робота Драгоманова дає

найдетальнішу розробку порівняльного контексту для розгляду політики російської влади в українському питанні.

Історики ХХ ст. донедавна якщо не цілковито ігнорували це порівняння, то принаймні, не розробляли його серйозно²⁴. Пояснюються це переважно тим, що знання «майбутнього минулого», тобто перебігу подій опісля періоду який уже вивчили, у котре звузило оптику дослідників: якщо розвиток пішов інакше, значить аналогія із самого початку не має сенсу. Дозволимо собі не згодитися з таким підходом. Якщо початкова структура проблеми припускала таке порівняння – а для сучасників, що не знали, як будуть розвиватися події, це не підлягало сумніву – то відкидати його було б безперечно непродуктивно. Тому що саме в межах цього порівняння й потрібно шукати відповіді на ключове для історика питання: чому зреалізувався той, а не інший із теоретично можливих варіантів. Саме порівняння невдахи з тими, хто зміг більш чи менш успішно розв'язати схожі завдання, й дозволить зрозуміти причини цієї невдачі.

ПРОЕКТ «ВЕЛИКОЇ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІЇ»

Спробуємо детальніше «вписати» проблему формування націй у східних слов'ян у цей незвичний порівняльний контекст. Для цього треба відповісти на низку питань. По-перше, а чи був у свідомості правителів імперії та російських еліт образ такої нації, яка б займала ядро імперії, і яке місце належало в ньому Україні й Білорусі?

Для того, щоб зрозуміти не позбавлену певної іронії логіку того, що відбувалося, нам доведеться звернутися до глибин історії, до другої половини XVII ст. 1767 р., рівно через 20 років після переходу Лівобережної України під владу московського царя, у Києві було вперше надруковано «Синопсис», твір одного з місцевих православних ієрархів, здогадно архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. У книзі йшлося про єдність Великої й Малої Русі, про єдину державну традицію Київської Русі, про спільну династію Рюриковичів, і про єдиний «руський» або «православноруський» народ.²⁵

Цілком імовірно, що автор «Синопсиса» мав на меті доволі одномоментні конкретні цілі: по-перше, дати московському цареві мотивацію для продовження боротьби з Річчю Посполитою за звільнення з-під влади католиків решти «єдиного православного народу», а по-друге, полегшити еліті Гетьманату інкорпорацію до російського владного стану.

У даному контексті для нас не є важливо, наскільки ефективно «Синопсис» сприяв розв'язанню цих завдань. Важливо відкладений вплив цього тексту, який, по суті, безпосередньо до 1760-х рр. лишався єдиною в Росії навчальною книгою з історії. Аж надто широке розповсюдження й стабільний купівельний попит на «Синопсис» у Росії XVIII ст. показано в прекрасно документованому новому дослідженні Олександра Самаріна. «Стан єдиної друкованої книги з вітчизняної історії пояснює наявність «Синопсиса» практично в усіх великих книжкових зібраннях видатних діячів епохи, відомих на сьогодні», — пише він.²⁶ Як читання «для народу» «Синопсис» зберігав популярність аж до середини XIX ст. На той час він витримав уже до 30 видань. Показово, що, попри чисельність видань та їх значні наклади, «Синопсис» лишався найпопулярнішим об'єктом рукописних копій²⁷. «Синопсис» є витоком Російського Історичного Нарративу. В.М. Татищев прямо вказує на «Синопсис» як на одне із джерел своїх поглядів²⁸. «Дух «Синопсиса» панує і в нашій історіографії XVIII ст., визначає смаки й зацікавлення читачів, є вихідною точкою для більшості дослідників, спричиняє протести з боку найсерйозніших із них, — одне слово, слугує мовби основним тлом, на якому відбувається розвиток історичної науки минулого століття», — писав П.М. Мілюков²⁹. Хоча ставлення до «Синопсиса» як до історичного твору з часом ставало все критичнішим, тезу про єдність Великої й Малої Русі можна віднайти в усіх авторів «Історії Росії» від М.М. Карамзіна до С.М. Соловйова і В.О. Ключевського³⁰.

Загалом, культура, відома нам сьогодні під назвою російська, була в XVIII ст. та першій половині XIX ст. плодом спільнотворчості еліт російської та української³¹, якщо можна використати поняття пізнішого часу стосовно тієї епохи, а точніше все ж зазначити великоруської й малоруської³². Саме з цією спільною спадщиною довелося потім боротися українським націоналістам, у тому числі Грушевському, який багато сил поклав, критикуючи «традиційну схему російської історії», головним засобом популяризації якої багато десятиліть лишався створений у Києві текст³³.

«Панівні» в континентальних імперіях етнічні групи відчували в епоху пришестя націоналізму серйозні труднощі з розмежуванням традиційної, наднаціональної (а точніше, донаціональної й надетнічної) імперії з одного боку, і власне нації й Вітчизни, яка розуміється як національна територія з другого. В Османській імперії ця супереч-

ливість під кінець XIX ст. породила чотири ідеологічні відповіді – панісламізм, тобто релігійну; пантюркізм, тобто расову; османську, тобто традиційну імперсько-династичну; й молодотурецьку, тобто націоналістичну, ідеології³⁴. У Росії схожа ситуація виникла навіть раніше: панслов'янізм, ідеологія традиційного російського імперіалізму й російський націоналізм розвивалися в суперечливій атмосфері суперництва й взаємовпливу. (Православ'я не стало основою для виникнення самостійного аналогу панісламізму, але було присутнім як важливий елемент у різноманітних версіях і панслов'янізму, й імперіалізму, і націоналістичних концепцій.)

Поняття «панівне» на початку попереднього абзацу не випадково взято мною в лапки. Андерсон правильно вказав на різницю між націоналізмом «панівних» націй та «офіційним націоналізмом» правлячих династій. За старого режиму французький, іспанський або російський націоналізми як громадські рухи в розумінні владних відносин розвиваються також «знизу», як і націоналізми «малих народів». І реально, й формально влада належить не націям, а династіям. По всій Європі давні династії з більшим чи меншим успіхом, з більшим чи меншим (як правило, досить обмеженим) ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації. Вони зважувалися на це вимушено. Старий світ, у якому вони отримували свою владу «від Бога» і здійснювали її над різноманітними «мовами й народами» (у тому числі тими, які прийнято називати панівними), був звичнішим і зручнішим, але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу змушувало монархії компенсувати послаблення колишніх механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок цього нового, не завжди зручного для них джерела легітимації. Дуже важливою є теза Андерсона, що цей офіційний націоналізм був реактивним у тому сенсі, що слугував відповідлю на розвиток націоналістичних настроїв серед півландних народів, до того як тих, котрі перебували у стані пригнічених меншин, так і тих, котрі складали етнічне ядро імперій.

Процес «націоналізації» династії Романових значно затягнувся у часі й захопив практично все XIX ст., а наслідки цього посилювалися самодержавним характером їх влади.³⁵ Власне, прагнення зберегти самодержавство й було головною причиною, чому Романови значно вперше(ї успішніше), ніж більшість європейських династій, чинили спротив націоналізації, саме цим надовго позбавивши процес формування

вання нації такої ключової складової, як розширення політичної участі й становлення громадянського суспільства. Справжнього контакту й співробітництва самодержавства та суспільства у справі будівництва нації в XIX ст. не було. В інших великих європейських країнах державна влада лишала значно більше простору для громадської діяльності, у тому числі й для будівництва нації, та й сама держава значно раніше й більш усвідомлено почала брати в цьому процесі участь. Коли ж після 1905 р. Микола II зважив за потрібне шукати спілки з російськими націоналістами, вибір його припав на найекстремістські й одіозні організації, першочергово зорієнтовані не на будівництво, будь-чого, а на погроми.

Андерсон цілком слушно виправляє Х'ю Сетона-Уотсона, який писав про «націоналізацію» Романових як про унікальний феномен, і зазначав, що в Лондоні й Парижі, Берліні й Мадриді відбувалися багато в чому схожі процеси³⁶. Отже, зафіксуємо головне: *російський націоналізм як громадський настрій й «офіційний націоналізм» самодержавства являють собою щільно пов'язані, але самостійні явища, що іноді відбуваються в тісному взаємозв'язку, та однак часто конфліктуючі.* Націоналістичні мотиви в російській громадській думці поволі ставали актуальнішими в другій половині століття, чому сприяли панування націоналізму в Західній Європі того часу й конфлікт спочатку з польським, а отісля й з іншими національними рухами в самій Російській імперії.

Багато які дослідники, котрі обговорювали в своїх роботах російський націоналізм і русифікацію, звертали увагу на те, що обидві ці поняття використовуються для позначення цілої групи різномірних поглядів і практик. Едвард Таден вирізняв спонтанну русифікацію еліт, «адміністративну русифікацію» як частину політики абсолютської адміністративної централізації другої половини XVIII ст., і, нарешті, насильницьку русифікацію (прагнення нав'язати російську мову й православ'я) у XIX й на початку XX ст.³⁷ Той самий Таден писав про російський «консервативний», «романтичний», «бюрократичний» націоналізм³⁸. Андреас Каппелер визначав головні різновиди російського націоналізму як «реакційно-антисемітський, консервативно-православний й ліберально-конституційний»³⁹. У рамках цієї класифікації можна твердити й про «революційно-демократичний» націоналізм. По суті справи вона відзеркалює відмінності в інтерпретації нації й національних інтересів у різних ідеологічних системах і стилях.

мислення⁴⁰. Дітрих Гейдер писав про різні функції та варіанти російського націоналізму⁴¹. Каппелер згадував про неясності самої концепції російської нації: до неї могли бути включені 1) усі піддані Імперії; 2) члени привілейованих станів (у відповідності з передмодерною концепцією *natio*); 3) російські православні (маються на увазі великоруси) або 4) усі східні слов'яни, у дусі традиційного значення поняття *Rusv*⁴².

Спробуємо все це упорядкувати стосовно наших завдань. Це означає, що ми спробуємо вибудувати систему можливих ідеологічних реакцій на проблему співвідношення держави й нації в царській Росії, звертаючи переважно увагу не на соціально-політичні аспекти концепцій, але на їхнє ставлення до проблеми просторових та етнічних кордонів нації та до бажаного типу державних відносин, як то імперія, унітарна нація-держава, федерація, низка незалежних держав. Ці реакції ми будемо розглядати, як «ідеальні типи», тобто логічні цілісні й послідовні. У житті, звичайно, вони частіше виступали в незакінчених або змішаних формах, хоча й для наших «ідеальних типів», як правило, можна підібрати реальні приклади.

По-перше, уповні можна було бути російським імперіалістом, не будучи при цьому російським націоналістом. Власне, самі російські імператори тривалий час і були такими, піклуючись про збереження імперії перш за все як родової власності. По-друге, можна було бути російським націоналістом, заперечуючи імперію, уважаючи, що її збереження завдає шкоди інтересам російської нації, і бачачи майбутнє у створенні на цьому просторі низки незалежних національних держав, у тому числі російської національної держави. Між цими полюсами вміщується ціла низка інших можливих позицій.

Прагнення до збереження й навіть розширення імперії могло поєднуватися з націоналізмом, тобто розглядатися як відповідне інтересам росіян. Ідеологічне оформлення цієї тези могло йти по лінії «національного егоїзму», але також і шляхом ідеї «цивілізаторської місії». Експансія могла обґрутуватися і через пансловізм, який, у своїй «демократичній» версії, передбачав розчинення імперії в більш розлогому союзі слов'янських народів. Збереження імперії можна було бачити шляхом її русифікації й перетворення з імперії в націю-державу. До того ж одні вважали, що це можливо в умовах самодержавства, і робили акцент на традиційних формах русифікації, тобто повернення до православ'я, стаючи в певному розумінні в опозицію до принципів модерного націоналізму. Інші, у більшій відповідності з націоналістич-

ними принципами, полягали, що дорога до мети долається шляхом демократизації та прискорення економічного розвитку, які створюють сприятливі умови для мовної й культурної асиміляції.

Можна було і проводити відмінності між російською нацією як ядром імперії й «національними околицями», відштовхуючись від прагнення їх тотально русифікувати. (Логіка першого підходу передбачає, наприклад, що школа по всій імперії повинна бути інструментом русифікації й усе навчання проводити російською, прихильники ж другого бачили російську лише одним із предметів викладання в неросійських околицях, не передбачаючи тотального витіснення зі школи місцевих мов).

Визнання того, що російська нація, котра формується, не дорівнює імперії, а менша за неї, було більш реалістичною точкою зору. У тих випадках, коли вона поєнувалася із прагненням до збереження державної єдності, уявлення про способи досягнення цієї мети могли бути різними. Для одних це дорівнювало збереженню старого режиму. Були люди, котрі, навпаки,уважали національні конфлікти наслідком політики самодержавства й вірили, що державна єдність усієї або, у крайньому разі, основної частини імперії буде автоматично забезпеченено за умови її демократизації та федерації. Треті вважали, що єдність держави можна зберегти, лише спираючись у тому чи іншому ступені на силу, але вже не династії або не стільки династії, скільки російської нації як «державотворчої». *Незалежно від того, як ставилися до імперії ті люди, які визнавали, що російська нація її не дорівнює, вони неминуче опинялися перед проблемою визначення того, що є російськість, і меж цієї російської нації.*

Російськість могла розумітися як визначення культурної чи етнічної спільноті. У першому випадку вона була відкрита для всіх «обрусілих», у другому ні. Коли чехівський Тузенбах у «Трьох сестрах» говорить про те, що він росіянин, тому що рідна мова у нього російська і хрещений він православним, він захищає трактування російськості саме як культурної спільноти на противагу етнічній. «Погане» німецьке прізвище робить його російськість у межах етнічного трактування цього поняття сумнівною.

Але й тут межі російської етнічної спільноті також розумілися в XIX ст. по-різному. Трактування поняття росіянин, що дорівнює поняттю великорос має місце, але не була домінуючою. Російський образ національної території або «ідеальної Батьківщини» сформувався в гострому конфлікті з відповідною польською концепцією. Для

поляків «їдеальною Вітчизною», тобто якою вона мусила бути «по справедливості», була Річ Посполита в кордонах 1772 р. Таким чином, польський образ «їдеальної Батьківщини» включав помітну частину території з перевагою східнослов'янського населення (сучасна Білорусь і частина сучасної України), які російська громадська свідомість уважала «споконвічно російськими». Саме це взаємне накладення «їдеальних Батьківщин» і робило польсько-російський конфлікт не-примиреним, а концепція великої російської нації, котра об'єднує Велику, Малу, Білу й Червону Русь і котра сягає корінням Русі Київської, була головним ідеологічним підґрунтям для російської позиції в цьому конфлікті⁴³.

Територія сучасної України перетворилася в XIX ст. на об'єкт справжньої термінологічної війни. Поляки називали землі, зайняті Російською імперією в результаті поділів Речі Посполитої *kresy wschodnie* (східні околиці Речі Посполитої). У Росії про цю територію йшлося як про *Західний край*. При цьому розрізнялися *Південно-Західний край*, що включав Подільську, Волинську й Київську губернії, і власне Західний із Віленською, Ковенською, Могильовською, Менською та Вітебською губерніями. Землі на лівому березі Дніпра називали *Малоросією*, а Причорномор'я *Новоросією*. У цілому територія сучасної України часто називалася *Південною Росією*. Особлива назва існувала при цьому для Східної Галичини — *Червона Русь*.

Така ж ситуація була й із термінами, які використовувалися для позначення православного й уніатського населення сучасної України. Поляки називали їх *rusini*, обов'язково з одним «с», тоді ж як для великоросів використовувалося слово *moskali*⁴⁴. До середини XIX ст. серед поляків переважала точка зору, що заперечувала етнічну інакшість русинів й оголошувала їх такою ж частиною польського народу, як наприклад, мазури. Поступово все більше поляків починає підтримувати українську ідею, як таку, що підриває цілісність головного супротивника польського національного руху — Російської імперії.

У Москві й Петербурзі предків сучасних українців називали *малоросами* чи *малоросіянами*, іноді *росіянами* або *русинами*, обов'язково з двома «с», щобі підкреслити їхню єдність з усіма росіянами, тобто великоросами й білорусами. (Останні теж писалися тоді з двома «с».) Поняття *росіянин* виявилось таким чином ширшим, ніж його сучасне значення. Воно стосувалося всіх східних слов'ян і позначило ту мету проекту національного будівництва, яку ми будемо називати

«великою російською нацією». Будучи етнічною концепцією і проводячи чітку межу між росіянами й іншими народами імперії, цей проект, водночас заперечував якісний характер етнічних розбіжностей велико-, мало-, й білорусами, зараховуючи всіх їх до єдиної етнічної спільноти.

Малороси й білоруси ніколи не дискримінувалися в Російській імперії на індивідуальному рівні. «Українцям і білорусам, які офіційно вважалися росіянами, у принципі була відкрита будь-яка кар'єра – за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перепон і в дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. (Такі шлюби, власне, й не вважалися змішаними – О.М.). Українці не виокремлювалися й не утискалися ні за конфесійними ні за расовими міркуваннями», – пише Андреас Каппелер. В ієархії різноманітних етносів імперії, яку він уявляв у вигляді системи концентричних кіл, усі православні слов'яни включалися до єдиного центру системи⁴⁵.

Це ставлення до малоросів як частини російського народу збереглося як офіційна позиція влади і як переконання більшості освічених росіян упродовж усього XIX ст. Навіть на початку ХХ ст., коли підсилення шовіністичних, ксенофобських мотивів у російському націоналізмі виявилось у трактуванні російськості як суто етнічної категорії, а не як певного культурного стандарту, тільки малоросів і білорусів ніколи не змальовували як «інородців»⁴⁶. Таким чином, мовою епохи два останні варіанти із класифікації А. Каппелера визначалися однаково – «усі росіяни», до того ж в одному випадку «росіяни» означало б великороси, а у другому всі східні слов'яни.

Прихильність до останньої точки зору зовсім не обов'язково передбачала цілковите заперечення відмінностей між малоросом і великоросом. У написаному 1898 р. оповіданні «Козацьким ходом» І.О. Бунін, наприклад, пише: «Хохли мені дуже сподобалися з першого погляду. Я відразу помітив разючу відмінність, яка існує між мужиком-великоросом і хохлом. Наши мужики – народ переважно виснажений, у дірявих зипунах, у лаптях й онучах, зі схудлими обличчями й кошлатими головами. А хохли справляють приемне враження: високі на зрост, здоровані й міцні, дивляться спокійно й ласково, одягнені в чисту, нову одіж». Але це протиставлення «наших» «хохлам» Бунін робить як великорос, і в тому ж оповіданні пише про Шевченка, «який утілив у піснях усю красу своєї вітчизни», що він «назавжди лишиться окрасою російської літератури». Уже 1919 р. «незчисленні українські бойовища й зврства (часів Б.Хмельницького – О.М), кривавий хам

Разін» стоять у Буніна через кому, в одному ряду прикладів «російського бунту, безглуздого й безжаліального»⁴⁷. У творчості Буніна, як і багатьох інших письменників того часу, можна віднайти незчисленну кількість прикладів такого гатунку, коли ідея російської спільноті, яка об'єднує всіх східних слов'ян, навіть не постулюється спеціально, але без зусиль виявляється у висловлюваннях з іншого приводу. Цим, власне, подібні висловлювання й цінні, оскільки показують, що уявлення про «загальноросійську» спільність було для їхніх авторів природним, таким яке не потребувало пояснень і доказів.

Культурна й історична специфіка Малоросії, як і особливий регіональний патріотизм малоросів були цілком припустимі в очах прихильників концепції великої російської нації до тих пір, поки не входили з цією концепцією в суперечність. Більше того, у першій половині XIX ст. малоросійська специфіка викликала жвавий інтерес у Петербурзі й Москві як яскравіший, романтичний варіант російськості⁴⁸. Згадане оповідання Буніна може слугувати прикладом, що в багатьох таке ставлення збереглося й пізніше.

Літературні досліди «малоросійського наріччя», які відображали специфіку місцевого життя, викликали побажливу цікавість у Петербурзі й Москві як частина російської літератури, але спроби трактувати це «малоросійське наріччя» як окрему від російської, самостійну українську мову була для прихильників концепції великої російської нації неприпустима. Український націоналізм заперечував малоросійську ідентичність, яка могла мирно сусідити із загальноросійською, і створював свій образ ідеальної Батьківщини, який перебував у конфлікті й із польським, і з російським. Українська ідея «відбирали» у російської не просто частину національної території, а «Київ – матір міст руських», місце отримання православної віри й державності, а також позбавляла ідеологічної основи в конфлікті з польським рухом. Не випадково найважливіший російський націоналістичний журналіст М.М.Катков змальовував українофілів свідомими чи несвідомими агентами «польської інтриги».

Виклик із боку інших націоналізмів сприймався урядом і російською громадською думкою як виклик «іззовні», у той час як загроза українського націоналізму для прихильників загальноросійської ідеї була диверсією зсередини «національного тіла». Безпосередньо до царювання Олександра III, яке відзначилося завідомо приреченю на невдачу спробою проведення русифікаторської аси-

міляторської політики в масштабі всієї імперії, русифікація на околицях носила обмежений характер. Це могла бути, якщо скористатися визначенням Е. Тадена, адміністративна русифікація в дусі політики Йосифа II в Австрійській імперії, спрямована на забезпечення більш сприятливих умов функціонування централізованого урядового апарату. У певних умовах русифікація могла мати характер репресивного заходу, своєрідного покарання за нелояльність, як це було в Царстві Польському після повстань 1830-1831 та 1863-1864 рр. Але в обох випадках завдання тотальної мовної асиміляції місцевого населення не висувалося. У результаті репресії проти польської культури в Царстві Польському, тобто на територіях із переважно етнічно польським населенням, мали бути предметом торгу, на відміну від таких же й жорстокіших заходів у Південно-Західному та частині Західного краю, тобто на «історично російських землях», тому що тут вони були засобом «обрусіння», якийувався відновлювачем дійсного характеру цих земель, спотвореного колонізацією. Репресії ж супроти українського руху сприймалися як боротьба зі спробами розкладання безпосередньо національного організму.

Ставлення влади імперії й великоросів до малоросів і білорусів передбачало, таким чином, інтеграцію, що базувалася на принципі рівності індивідів з одночасною відмовою в інституціоналізації цих груп як національних меншин, водночас як стосовно до неслов'ян, а також до західних слов'ян (полків), принцип індивідуальної рівності заперечувався, але їхній статус національної меншини не ставився під сумнів.

У той момент, коли малорос набував української, котра виключає загальноросійську, ідентичності, він на відміну від представників інших етнічних груп, ставав в очах прихильників концепції великої російської нації відступником. У межах цієї концепції правильною була формула «на одного українця більше значить на одного росіянина менше». «Обурливий і безглаздий софізм [...] начебто можливі дві російські народності (натяк на відому статтю Костомарова «Дві російські народності», де він писав про малоросів і великоросів як про дві російські народності – О.М.) і дві російських мови, начебто можливі дві французькі народності й дві французькі мови!» – чітко визначив сутність своїх пересторог з приводу українофільства головний гонитель Костомарова Катков⁴⁹. Таким чином, сприйняття українського й білоруського, тією мірою, якою останній виявляв себе, національних рухів докорінно відрізнялося від сприйняття інших національних рухів в

імперії. Боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності імперії. Боротьба ж з українським рухом безпосередньо стосувалася ще й питання про цілісність російського народу (для тих хто вірив, що триедина російська нація вже існує) або про те, які території та яке населення складе те ядро імперії, яке мусило консолідувати в російську націю (для тих, хто усвідомлював, що велика російська нація являла собою лише проект). Тому політика Петербурга в Малоросії та Білорусії повинна порівнюватися саме з політикою Парижа в континентальній Франції та політикою Лондона на Британських островах, а не з політикою, наприклад, Лондона в Індії, як це помилково робить у своїй книзі Андерсен.

Ще раз обмовимося при цім, що проект великої російської нації більшістю його адептів інтерпретувався як щось середнє між французькою та британською моделями. Прибічників надання Україні автономії було небагато, але також небагато було й тих, хто вважав за необхідне повне придушення особливої малоросійської регіональної ідентичності та малоросійської культурної специфіки.

ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ

Якщо ми виходимо з того, що взаємовиключні проекти формування української та великої російської нації в період, який нами розглядається були саме *проектами* з великими чи малими шансами на здійснення, то у випадку, якщо ми хочемо бути послідовними, це породжує суттєві проблеми з термінологією.

У процесі конференції, що відбулася 1978 р., найавторитетніші українські емігрантські історики обговорювали, зокрема, правомірність використання термінів «Україна» та «українці» стосовно того часу, коли вони не були загальноприйняті. Іван Рудницький зауважив: «Я вважаю правомірним застосовувати ретроспективно сучасний національний термін «Україна» до тих епох у житті країни та народу, коли це поняття ще не існувало або мало інше значення. Випадок України не унікальний із цієї точки зору. Французькі історики не вагаючись включають кельтські та романські регіони в історію Франції, попри те, що термін «Франція» виник тільки пізніше та первісно належав лише до ареалу Парижа, Іль-де-Франс»⁵⁰. Чинивши так, французькі історики, між іншим, продовжують традицію французьких націоналістів XIX ст. Цієї логіки додержувалися й російські націоналісти минулого сторіччя, які

наполягали, що малороси — частина російського народу. На випадок упіху проекту будівництва великої російської нації й російські історики, якщо згодитися з Рудницьким, цілком могли б сьогодні продовжувати називати територію сучасної України Південною Русью й Малоросією. Аргумент, що використовують Рудницький, а також Омелян Пріцак, який відкривав цю дискусію (останній наводив порівняння з Іспанією)⁵¹, безпосередньо адресують нас до проблеми, яка вже обговорювалася нами у зв'язку з есеєм Валлерстайна «Чи існує Індія?» Учасники дискусії праві в тому, що це усталена практика. Сумнівно, що в найближчому майбутньому вдасться її змінити. Але це не повинно приховувати від нас вади цієї практики.

«Зміна загальної назви українців від русинів до малоросіян і, потім, українців із регіональними варіаціями у вживанні цих термінів створює суттєве напруження. Однака використовування такої великої кількості назв народу, який був чітко окресленим і сприймався як історична спільність, занадто обтяжливе. Так що ми цілком можемо використати поняття «Україна» й «український», зауважуючи, які назви використовувалися того чи іншого періоду», — говорив під час згадуваної дискусії Френк Сисін⁵². Чи дійсно в історії змінювалися лише терміни для позначування «чітко окресленого народу, який сприймався як історична спільність?». З цим важко цілковито згодитися. Змінювалося розуміння того, чи являє ця спільність частину «великого цілого» або є самодостатньою одиницею. Змінювалося також і уявлення про те, які кордони цієї спільноти. У Закарпатті й сьогодні існує політична течія, що вважає місцевих русинів окремим народом, а не частиною української нації.⁵³ У XIX ст. було немало людей які дотримувалися цієї точки зору і в Галичині, а інші галичани вважали свій народ частиною великої російської нації. Розуміння поняття малорос також далеко не дорівнювало розумінню поняття українець. Українські активісти спочатку користувалися поняттям Русь, яке в їхній системі, як і в польській, принципово відрізнялося від поняття Росія, що означало Великоросію. Поступово вони переключалися на термін Україна, щоб уникнути постійної плутанини між їхнім трактуванням поняття Русь як України й значенням цього терміна як спільноти для всіх східнослов'янських земель. Українофілам довелося також затвержувати новий термін українці замість більш розповсюдженої самоназви русини для того, щоб подолати традицію двох минулих століть, яка акцентувала спільність імені для всього східнослов'янсь-

кого населення. Це спричиняло різний опір з боку тих людей із малоруською ідентичністю, які розуміли, що йшлося не просто про зміну імені. Неможливо «надати Україні, цій звичайній назві місцевості, територіальної околиці, таке значення, якого вона ніколи не мала, не має й мати не може... Україна це назва зовсім не одночасна з походженням первинних частин давньої Русі, а набагато пізніша, і до того ж назва, як ми зазначили, лише смуги території на південь від Києва, або навіть від Росі... Хто насправді вповноважував україно-любців віднімати в нас давню назву Руських і всю принадлежність цієї назви, серед них і нашу спільну, культурну російську мову, що випрацьовувалася таким довготривалим і нелегким процесом нашої історії, і все це замінювати чимось *українським*, тобто тим, що виникло набагато пізніше, чисто вторинним для позначення лише *крайньої місцевості?*» — лисав у середині 1870-х рр. професор філології Кіївського університету С.С.Гогоцький⁵⁴. Зазначимо, що він був далеко не орігінальний у своїх поглядах. Узагалі серед найагресивніших супротивників українського руху було немало людей, які за сучасною термінологією, що не зовсім годиться до реалій XIX ст., мусили б називатися українцями. Так, натхненником антиукраїnofільського Емського указу був малорос М.В.Юзефович, а організатором і головою кіївського Клубу російських націоналістів на початку ХХ ст. виступив уродженець Полтавської губернії Савенко. Ці люди зовсім не були «зрадниками українського народу», тому що зберігаючи малоруську ідентичність і, вірячи, що краще розуміють інтереси краю, ніж їхні опоненти — україnofіли, вони заперечували саме проект української нації та пов'язану з ним версію ідентичності. Вони були російськими націоналістами в тому сенсі, що виступали прибічниками проекту великої російської нації, складовою частиною якої бачили малоросів, зовсім не вважаючи, що офірують інтересами малорусів перед великоросами. Вони зовсім не обов'язково вважали, що малороси повинні відмовитися від своєї ідентичності на користь великоруської — будемо пам'ятати, що велика російська нація на їх уяву повинна була різнистися від тієї російської нації, яку ми знаємо сьогодні, не лише розмірами.

Усі ці зауваги стосуються поглядів людей більш чи менш освічених, які складають чи не понад два відсотки в селянському морі східнослов'янського населення сучасної України. Переважна більшість цих селян оперувало зовсім іншими категоріями. У першому, програмному

числі українофільського часопису «Основа» за 1861 р. було, серед інших, уміщено статтю М.М.Левченка під назвою «Місця проживання й місцеві назви русинів у наш час». Автор визначає предмет свого інтересу як «Південорусів, Малорусів, або, правильніше, Русинів». «Русини, — зазначає Левченко, — за походженням, побутом і мовою являють одне племя, але за місцем проживання мають різні назви.» Далі він ці назви перераховує: гетьманці (південь Чернігівської губернії), степовики (Полтавська й Катеринославська губернії, українці («жителі Київської губернії, яка називається Україною»), русини (Люблінська губернія й Галичина), гуцули (Карпати), польщаки (Подільська губернія, «яку народ називає Польщею») і т.д. До поняття «Польща» Левченко робить цікаву примітку, що в Новоросії ця назва часто використовується також до Волині та України.⁵⁵

Важко однозначно твердити, якою мірою уявлення власне селян про те, до якої спільноти вони належать, збігалися з поглядами Левченка. (Галицькі русини, наприклад, навіть на початку ХХ ст. говорили, що ходять на заробітки «до Росії», і хоча виrushали вони на територію сучасної України. Про польських селян у тій же самій Галичині лідер селянського руху В.Вітос згадує, що «мешканці правого берега Вісли дуже довго вважали своїх сусідів з другого берега москалями, дивуючись, що ті розмовляють польською і ставилися до них з більшою упередженістю, ніж до німців чи єреїв»⁵⁶. Зрозуміло, що в селянській ієрархії ідентичностей становить релігійна приналежність (православні селяни), династійна лояльність, а також локальна ідентичність («ми місцеві», тобто гетьманці, українці, польщаки) у будь-якому випадку стояли вище «загальнорусинської». На Правобережжі 1863 р. ці православні селяни, вірні православному цареві, із захватом ловили польських повстанців, шляхтичів-католиків. Уряд цей ентузіазм використовував із застереженням, боячись повторення галицької різанини шляхти 1846 р.

Термін «українці» як загальну назву Левченко не згадує. І не цензура була тому причиною — у тому ж самому числі Костомаров пише про українську мову в сучасному значенні цього слова. Отже, ми мусимо усвідомлювати, що *в середині XIX ст. лише мізерна меншість жителів сучасної України називала себе українцями в тому розумінні, у якому цей термін уживали україnofіли.*

В уже цитованій дискусії українських істориків Рудницький зробив дуже суттєву обмовку: «Добросовісний дослідник повинен усвідомлюю-

вати небезпеку анахронізмів. Тому, він буде приділяти більш пильну увагу змістові того чи іншого терміна в кожний конкретний момент і семантичної еволюції цього терміна. На початку XIX ст., наприклад, термін «Україна» офіційно використовувався лише стосовно Слобожанщини. Це пояснює, чому письменники того часу могли протиставити «Україну» (тобто область Слобідської України) «Малоросії» (Чернігівській й Полтавській губерніям, колишній Гетьманщині). —Польські джерела XIX ст. регулярно твердять про «Волинь, Поділля й Україну», останнє означає тут район Києва. Ще далі в минулому, у XVII ст., «Україна» означала територію під козацькою юрисдикцією, тобто не включала Галичину, Волинь і Закарпаття. У цих областях термін «Україна» усталився лише в ХХ ст., у ході національно-визвольного руху й останніх політичних змін⁵⁷. З урахуванням такої обмовки практику ретроспективного застосування усталених національних термінів у більшості випадків можна сприйняти як невідворотне зло.

Але для роботи, присвяченій саме процесам формування національних ідентичностей, цей компроміс усеж неприйнятний. Той же самий Рудницький написав якось, що «серед проблем, які постали перед українським народом у XIX ст., найзловіснішою був вибір між асиміляцією в загальноросійську нашію і утвердженням окремої національної індивідуальності»⁵⁸. Ця фраза може слугувати прекрасною ілюстрацією тих небезпек, котрі приховує загальноузвичасна практика навіть для найбільш акуратних і вдумливих істориків, які бачили алтернативність процесу. У цьому вислові український народ уже в XIX ст. постає як консолідована спільність, яка здійснює певний вибір. У результаті конфлікт *націоналістичних рухів, проектів національного будівництва* трансформується в конфлікт уже сформованих *народів, націй*; хоча за визначенням того ж Рудницького, «окрему національну індивідуальність» ще належало стверджувати. У цій же самій статті Рудницький цілком слушно зазначає, що «українська історія XIX ст. може означати різні речі. З одного боку, історію українського націоналістичного руху, а з другого, історію країни й народу»⁵⁹. Народ цей, який сприймається як простолюдя, селяни, а не як нація — був заклопотаний зовсім не цим «зловісним» вибором. Безпосередню наявність цієї дилеми селянам ще слід було пояснювати. Теодор Вікс, який вивчав початок ХХ ст., пише: « Я відшукав мало свідчень того, що селянські маси на Південно-Західі мали національну самосвідомість до 1914 р.»⁶⁰, знайшовши тим самим точніше формулювання для висловленої наба-

тато раніше тези Богдана Кравченка: «напередодні Першої світової війни та революції українці були народом, який ще не сформував кристалізовану самосвідомість»⁶¹. Навіть після того, як вони дізналися про існування описаної Рудницьким дилеми, селяни, як показуть події 1917-1920 рр., дуже часто схильні були керуватися у своїй поведінці не національними, а іншими мотивами.

Між іншим, і саме формулювання цієї дилеми потребує уточнення. Асиміляція в загальноросійську націю православного населення сучасної України зовсім не обов'язково передбачала те розчинення й цілковиту втрату малоруської ідентичності й культурних особливостей, які Рудницький називає «зловісною» альтернативою збереженню національної індивідуальності. Не враховуючи той чи інший варіант створення такої загальноросійської нації було кращим, ніж історично втілений варіант формування української нації, зауважу всеж, що не вбачаю в них нічого зловіщого й протиприродного — асиміляційні процеси настільки ж «нормальні» в історії XIX ст., як і процеси формування «національних індивідуальностей»⁶².

Я чудово розумію, що сучасному українцеві неможливо уявити таку перспективу без емоційного протесту, адже це означало б, що ті цінності, до яких він схильний як українець, просто не могли б існувати. Будемо однак, пам'ятати, що йдеться не про прагнення «відняти» національну ідентичність, що вже сформувалася та всі пов'язані з нею цінності, але про аналіз історичних альтернатив на тій стадії розвитку, коли ця ідентичність як масове явище ще не існувала.

Додам, що асиміляцією, як її тут змальовано, список альтернатив зовсім не вичерpuється. Якщо припустити, наприклад, що Річ Посполита не була б розділена в кінці XVIII ст., то цілком імовірним виглядає формування єдиної нації з усіх східних слов'ян, які жили в її кордонах. Це в свою чергу, мало б наслідки і для Малоросії, що ввійшла до складу Московського царства після повстання Б. Хмельницького. Можна уявити й формування декількох «українських» (беру це слово в лапки, тому що ніхто не знає, як би вони називалися) націй, якби, серед іншого, Й. Сталін не виступив у ролі «збирача українських земель». М. Грушевський, звертаючись до активістів українського руху, 1906 р. недаремно посилився на приклад сербів і хорватів, попереджуючи про загрозу формування двох різних народів на единому етнічному фундаменті.⁶³

Стосовно російської нації альтернативи також не обов'язково

передбачають її великі розміри. Формування особливої нації в Сибіру або уявлений В. Аксёновим за взірцем реального тайванського сценарію – острів Крим «також були цілком можливі. Про течію «сибірських сепаратистів», що виникла майже одночасно з українським національним рухом докладно писав Дмитро фон Мореншильд⁶⁴.

Але повернімося до проблем термінології. Стосовно ХХ ст. є цілком логічно вживати терміни «Україна» й «українці» викладаючи погляди українських націоналістів, тобто людей, котрі мислили усіма категоріями в їхньому сучасному значенні. Коли йдеться про людей, котрі заперечували виняткову українську ідентичність або таких, які не знали такої можливості, правильніше використовувати ті терміни, якими вони самі користувалися, тобто «південноруси», «малоруси» чи «малоросіяни», «русини». Таким чином, ми зможемо відобразити ту непевність в ієрархії ідентичностей, що була характерна для всього XIX ст.

У відповідності з цим принципом треба вживати й терміни «русський», «великорос». Будемо пам'ятати, що, залежно від контексту, поняття «русський» могло охоплювати всіх східних слов'ян або бути позначенням великоросів. Це означає, зокрема, що поняття «російська громадська думка» включає публіцистику всіх тих авторів, хто вважав себе росіянином, тобто й великоросів, які дотримувалися різноманітних варіантів російської ідентичності. Й тих малоросів і білорусів, які поділяли концепцію загальноросійської нації.

У поглядах сучасників співвідношення понять російський, великоруський, білоруський, малоруський і подібних могло суттєво розрізнятися. Наприклад, М.А. Максимович, малоруський патріот, але не український націоналіст⁶⁵, у лінгвістичному розумінні поділяв східних слов'ян на чотири частини, які, у свою чергу складали дві групи, будучи в кінцевому рахунку частиною загальноросійського цілого: «Великоросійське наріччя є близькоспоріднене з білоруським, і складають вони одну мову північноруську, яка, разом з південноруською мовою (що складається в двох головних наріч – малоросійського і червоноруського), утворює одну велику мову східнослов'янську або руську»⁶⁶. Характерне визнання Максимовичем мовної неоднорідності того простору, який в ідеології українофілів стає Україною. «Малоруське й червоноруське наріччя» виявляються в цій класифікації настільки ж різними чи настільки близькими, як і великоруське й білоруське. Тут важлива не точність його оцінок з точки зору сучасної лінгвістики, а саме принципова відмінність класифікації та ієрархії Максимовича від

поглядів, котрі сповідують уже в той же час люди наступного покоління, українофіли Куліш і Костомаров. Різні інтерпретації цих етнічних категорій і їхніх співвідношень необов'язково були результатом свідомого спотворення реальності була – сама реальність ще настільки аморфною й невизначененою, що цілком припускала різноманітні, і водночас цілком сумлінні, інтерпретації⁶.

Загальний висновок такий: у XVIII й XIX ст. процеси формування ідентичності у східних слов'ян могли відбуватися за суттєво відмінними сценаріями й дати суттєво різні результати. При цьому слід ще раз зауважити, що підкresлювання альтернативності, невизначеності процесів, які розглядаються, вигливає із прагнення глибше зрозуміти логіку того, що відбувається, а зовсім не з того, що авторові той чи інший нереалізований варіант подобається більше, ніж історично втілений. Автор уважає, що в подібних ситуаціях історикові шкідливо заглиблюватися в питання про те, який із варіантів, що він розглядає, «найкращий», оскільки в повному вигляді це питання неминуче звучить як «найкращий для кого?» Й передбачає перехід на той чи інший бік у конфліктах, що змальовувалися. Окрім того, не дано передбачити, які цілком раптові, непередбачені, у тому числі й негативні, наслідки міг мати той чи інший альтернативний варіант.

ПРИЧИННИ НЕВДАЧІ ПРОЕКТУ ВЕЛИКОЇ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІЇ

Розібравшись із першим із поставлених питань, а саме про можливі альтернативи процесу формування нації серед східних слов'ян, звернімося тепер до другого питання – тому проект великої російської нації зазнав поразки.

Початок модерного українського націоналізму можна віднести до середини 1840-х р. Кирило-Мефодіївське братство, яке стало першою спробою його організаційного оформлення, було розгромлено владою 1847 р. При цьому влада свідомо повелася з більшістю братчиків доволі м'яко, щоб не штovхнути українофілів до радикалізму й союзу з поляками. Принцип «стримуваності» в персональних репресіях супроти активістів українського руху залишився чинним у крайньому разі до кінця XIX ст.

Російська громадська думка вже в 40-і р. була розколотою в своєму ставленні до українського національного руху. Чітко виражений асиміляторський підхід був презентований В.Бєлінським і Ю.Венеліним.

Водночас Ю.Самарін на межі 40-50-х рр. висловлювався на користь політичної єдності Великоросії й Малоросії за обмеження мовної й культурної асиміляції.

Умови для нової активізації українофільства виникали у другій половині 1850-х рр. — у зв'язку із загальною лібералізацією на початку царювання Олександра II членів братства було повернуто із заслання й вони отримали можливість поновити громадську діяльність. Із кінця 50-х влада досить уважно спостерігала за українофілами, але репресій не чинила. Більше того, 1860 р. українофілам було дозволено видавати в Петербурзі журнал «Основа». Можна стверджувати, що влада лише поступово усвідомлювала природу й масштаб загрози — аж до 1862 р. вона, за окремим винятком, не протидіяла прагненням до емансидації української мови, а окремі відомства (перш за все МНО) часом навіть надавали цим зусиллям підтримку.

Улітку 1863 р., на тлі польського повстання, але не лише у зв'язку з ним, міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр, який різко обмежував видавничі можливості українофілів⁶⁸. Він призупиняв публікацію будь-яких книжок для народу, включно з підручниками й релігійними текстами. Головною метою циркуляру було блокувати зусилля, спрямовані на емансидацію української мови й розповсюдження грамотності українською серед селян. В урядових документах 1863-64 рр. було ясно сформульовано завдання мовної асиміляції малоруського селянина й достатньо повно перераховано арсенал практичних заходів для досягнення цієї мети. До того часу належить і єдиний епізод, коли петербурзька влада виявилася спроможною ефективно використовувати в боротьбі з українофільством заходи нерепресивного гатунку. Ідеється про залучення українофілів до роботи в цивільній адміністрації Царства Польського, яка експлуатувала широко розповсюдженну в цьому середовищі полонофобію. На 1864-1872 рр. припадає спад українського національного руху.

Нова активізація українофільства в перші роки царювання Олександра II спричинила ворожу реакцію переважної частини російської преси, і перш за все московських видань Каткова й «Дня» І. Аксакова. Однак частина петербурзької преси симпатизувала українофілам. Ціла низка російських діячів культури допомагали Костомарову у збиранні коштів для видання українських підручників. Однозначну підтримку українському рухові виявив «Колокол» Герцен. Критика українофілів їхніми супротивниками була при цьому стриманою.

Починаючи з осені 1862 р. полеміка супроти українофілів стає більш агресивною, однак уся преса незмінно виступала проти репресій. Водночас Катков, не закликаючи до цього відверто, надавав підтримку силам, які домагалися прийняття адміністративних заборон. Пізніше він єдиний висловився, хоча й із застереженнями, на підтримку валуєвського циркуляра.

У цілому дискусія з «українського питання» в російській пресі точилася на тлі загального повороту уваги до національної проблематики. Відміна кріпацтва й наступні ліберальні реформи початку царювання Олександра II відкрили нові можливості для преси й інших форм вияву й формування громадської думки, оживили надії на запровадження конституції, і тим самим неминуче сприяли висуванню теми нації на перший план. Виклик із боку українського націоналізму постає винятково важливим каталізатором дискусії про проблему формування безпосередньо російської нації. Уявлення про Малоросію та Білорусь як про «одвічно російські землі», про молоросів і білорусів як про частини російського народу чітко простежується в урядових документах і переважає в громадській думці. У статтях Каткова й низці публікацій «Дня» на тему українофільства концепція вилікої російської нації, що охоплює малоросів і білорусів отримує найбільш повний для того часу вияв. Підкреслимо до того ж, що в своїх перших виступах з «українського питання» Катков продемонстрував розуміння того, що загальноросійський та український проекти національного будівництва є саме конкурючі проекти з обопільними шансами на успіх.

Опозиція концепції великій руській нації з боку Герцена й Чернишевського ґрунтуються на ідеї національного самовизначення, права на яке вони визнавали за всіма народами імперії включно з малоросами й білорусами. В урядових колах скептичне, часто підозріле ставлення до акцентування національної проблематики взагалі, й проблеми формування руської нації зокрема, було притаманне традиціоналам—прихильникам станового порядку й старих механізмів легітимізації самодержавства. Елементи такого підходу могли поєднуватися з елементами націоналізму, як, наприклад, у Валуєва — суперечливість його позиції відзеркалює об'єктивні суперечності тієї передхідної стадії, коли націоналізм поступово витискував в умовах виції бюрократії традиціоналістські цінності. Таку ж суперечність можна пізніше було помітити й у Победоносцева, із тією лише відмінністю, що православний традиціоналізм і ксенофобний націоналізм обер-

прокурора Святійшого Синоду істотніше відрізнялися від аристократично-космополітичного традиціоналізму й помірковано-ліберально-го націоналізму Валуєва.

Особливо варто зазначити про позицію тих малоросів, які мали загальноруську ідентичність. Їхні погляди можуть розглядатися як частина російської громадської думки. Серед цих людей було немало досить рішучих супротивників українських націоналістів. У 60-ті роки їхня роль у публічній полеміці супроти українофілів лишилася другорядною. Однак із цього середовища виходить низка конфіденційних звернень до влади, що відіграли істотну роль у прийнятті валуєвського циркуляра.

Приблизно 10 років опісля прийняття валуєвського циркуляра Драгоманов пізніше охрестив «антрактом в історії українофільства». Активність руху різко впала. Владі слід було в цей період довести свою готовність здійснити «французьку» стратегію асиміляторського тиску на малоросів. Однак уже до середини 70-х років неспроможність влади проводити ефективну асиміляторську політику стає явною. Витрати держави на селянські школи практично не зростали з 1862 до 1895р. У 1879 р. із бюджету сплачувалося лише 11,3 % усіх витрат на початкові школи⁶⁹. Сумні результати діяльності МНО під орудою Д.О.Толстого, особливо в галузі розвитку початкової школи, слугують переконливим свідченням прагматичного безсилля російського націоналізму. Річ у тім, що величезний вплив на Толстого мов у той час Катков. Протеже Каткова О. І.Георгієвського було призначено головою Вченого комітету й він доповідав патронові про все, що відбувалося в міністерстві, одержуючи відповідні настанови. «Не перебільшути можна зазначити, що всі реформи, які здійснювалися в сфері народної освіти в другій половині 60-70-х рр., виходили від Каткова», — писав П.А. Зайончковський⁷⁰. Однак, той самий Катков, який настирливо доводив у своїй публіцистиці, що консолідація великої російської нації є найважливіше політичне завдання, а прискорений розвиток початкової освіти селян Малоросії та Білорусії російською мовою є головний для цього засіб⁷¹, так нічого й не зміг зробити, щоб використати свій вплив на діяльність МНО для практичної реалізації цієї програми. 11% державної участі у витратах на початкову школу протягом чверті сторіччя після скасування кріпацтва були вироком будь-якому асиміляторському проектові⁷².

Активізація українофільства в середині 70-х рр. була пов'язана вже

з діяльністю нового покоління, котре вперше заявило про себе на початку 60-х рр., але яке тоді ще залишалося в тіні колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства, що поновили свою діяльність. Центр українофільської активності зсувався з Петербурга до Києва. Розуміючи безперспективність політики, що ґрунтувалася лише на адміністративних заборонах, тодішній київський генерал-губернатор Дондуков-Корсаков дотримувався гнучкої тактики «приручування» українофілів – надаючи певні можливості для їхньої культурницької та наукової діяльності, але не роблячи поступок у ключовому питанні про допущення української мови до школи, він сподівався надати рухові помірний, лоялістський характер. Ця політика дала певні результати.

Тактика Дондукова-Корсакова передбачала відмову від орієнтації на французький варіант тоталітарної асиміляції, для якого в уряду не було ні сил, ні коштів, ні настійливості й уміння, ні історичного часу. На зміну французькому проектові надходила стратегія «гібридної асиміляції» в дусі англійської політики в Шотландії. Особлива ідентичність більше б не заперечувалася як пережиток минулого, українська мова й культура отримали б певні права, але в рамках великої російської спільноті, зі збереженням за російською тієї ж ролі, яку відігравала англійська у Великій Британії. На початку ХХ ст. така позиція вже уявлялася цілком прийнятною найпереконанішим націоналістам: «Усі росіяни різних відтінків повинні вміти говорити, читати й писати російською, — але ніколи ніхто не може мати нічого проти того, щоб малороси вміли говорити, читати й писати своїм наріччям, а білоруси своїм... Костюм, побут і звичаї Малоросії та Білорусі, інші, ніж у Росії, але вони їм рідні, а тому повинні бути всюди й за всіх умов пропустимі»⁷³. На початку ХХ ст. це розуміли вже й при дворі. У лютому 1903 р. на костюмованому балу в Зимовому палаці, присвяченому Росії XVII ст., поряд з великоруськими було немало й малоруських костюмів. В. кн. Дмитро Костянтинович був одягнений у костюм полковника Сумського слобідського полку, в. кн. Михайло Миколайович — у костюм отамана запорізьких козаків, гр. В.Д. Воронцова-Дашкова в костюм малоруської козачки, а міністр двору В.Б.Фредерікс красувався в костюмі, скопійованому з портрета Б. Хмельницького⁷⁴. Дондуков-Корсаков намагався діяти в цьому дусі на 40 років раніше, на самому початку спурту російського капіталізму, і це лавало його політиці великих потенційних переваги.

Успіх чи невдача цього проекту в тривалій перспективі залежали

б від стабільності економічного й політичного розвитку Росії. Важко твердити, чи був Дондуков-Корсаков прибічником конституційних реформ у Росії. У будь-якому випадку, Болгарія, де він із березня 1878 р. як російський комісар очолював окупаційний уряд, отримала доволі ліберальну конституцію. Драгоманов на конституційні реформи в Росії сподіався, але перспективи українофільства на випадок їх проведення оцінював того ж 1878 р. далеко не оптимістично: «Конституція в Росії надасть свободу українській роботі... Тільки ця ж конституція надасть ще більшої свободи її сили московським людям, і вони, напевне, поведуть свою справу так, що потягнуть за собою безліч помосковлених (тобто асимільзованих – О.М.) людей і в Україні. Певний час українство не загине, але стане знову «провінційним родичем», прихвостнем»⁷⁵.

Усяке виокремлення однієї обставини, як вирішальної, у ситуації, де діяла низка чинників, може бути заперечено. Але не доводиться заперечувати важливість чинника, підкresленого С. Величенком, котрий уважає, що різні результати російської та британської політики пояснюються перш за все відсутністю влади закону й нерозвиненістю громадянських інституцій у Російській імперії⁷⁶.

Уряд, і перш за все сам цар, виявилися неспроможними правильно оцінити ситуацію, зрозуміти переваги тактики Дондукова-Корсакова... Стосовно цього епізоду правильно зроблене з іншого приводу зауваження Валуєва: «Притаманні нам багатьом, і доволі багатьом, розумові лінощі постійно привертують до вибору простих і тому взагалі грубих способів для досягнення урядових цілей. Немає нічого простішого, ніж покластися на одну силу замість декількох».⁷⁷

1875 р. конфлікт українофілів із супротивниками в малоросійському середовищі в Києві підштовхнув останніх звернутися з низкою доносів до Петербурга – до міністра народної освіти Толстого й начальника III відділення Потапова. Створена за вказівкою царя Секретна нарада розробила нові репресивні заходи проти українофілів, які в кінцевому рахунку були ще більш посилені, як результат інтриг тих членів Наради, що лишилися в меншості й були прихильниками максимально жорстких заборон як головного інструмента боротби з українофільством. Як і 1863 р., Олександр II 18 травня 1876 р. охоче підтримав найрадикальнішу версію антиукраїнофільських інструкцій, що отримали назву Емського указу. Марні виявилися намагання міністра внутрішніх справ О.Е. Тімашева, що спиралися, напевне, на

підтримку в.кн. Костянтина Миколайовича, по гарячих слідах пом'якши Емський указ.

Уже в момент його прийняття навіть багато які вищі чиновники розуміли контрпродуктивність Емського указу, що повертається до «французької» стратегії тоді, коли неспроможність держави до її практичного здійснення стала цілком очевидною. Спроба перегляду указу була розпочата за ініціативи сенатора О.О.Половцова 1881 р. Її було активно підтримано харківським генерал-губернатором Дондуковим-Корсаковим і київським генерал-губернатором Чертковим, який змінив його на цьому посту, а також низкою впливових сановників із оточення Лоріс-Мелікова в Петербурзі, що ще раз свідчить про відсутність єдності в лавах вищої бюрократії в підході до «українського питання». Після вбивства Олександра II їй відставки Лоріс-Мелікова Нарада про перегляд Емського указу виявилася під контролем Побєдоносцева та його прибічників, а тому обмежилося лише косметичними поправками.

Перехід за царювання Олександра III до політики русифікації в масштабі всієї імперії означав по суті інтелектуальну капітуляцію перед проблемою формування російської нації. Завдання русифікації імперії в цілому можна розглядати як певною мірою реалістичним, і то лише в подальшій перспективі, тільки в тому випадку, якщо згоджуватися з офіційною тезою про абсолютну перевагу росіян серед населення Російської імперії. Тоді як захистити цю тезу можна було, лише декларативно включаючи малоросів і білорусів разом з великоросами до складу єдиної загальноруської нації. А це, у свою чергу, передбачало ігнорування уроків попереднього царювання, події якого гранично чітко продемонстрували політичній еліті, що над досягненням мети об'єднання східних слов'ян у єдину націю слід довго й наполегливо працювати. Ці уроки й були проігноровані, коли насильницьке навернення в православ'я – улюблений засіб Побєдоносцева, котрий не розумів механізмів націоналістичної політики – перетворилося в стрижень русифікаторських зусиль влади⁷⁸. Не дивно, що головним результатом недиференційованої й невправної русифікаторської політики останніх двох царювань стали лише гіантські православні собори сумнівних архітектурних достойнств які деінде збереглися, як у Гельсінкі, деінде пізніше занесених, як у Варшаві. Емський указ, залишився чинний безпосередньо до революції 1905 р.

Стосовно таких складних соціально-політичних процесів, як фор-

мування націй, будь-яка спроба виокремлити той чи інший чинник як вирішальний неминуче стає легкою злобиччю критики. Тому обережно зазначимо: ми підкresлимо переважно ті чинники, яким раніше не надавалося належної уваги.

Донині дослідники, які займалися цими сюжетами, обговорювали наступні обставини. По-перше, ішлося про успіх самого українського руху. Дійсно, щоб переконатися в тому, що силу українського націоналістичного руху не можна недооцінити, достатньо порівняти його з білоруським. Але й перебільшувати цю силу також не варто. Аж до революційних часів він так і не став масовим. Є.Чикalenko, сам українофіл, не без іронії зазначив у своїх мемуарах, що якби потяг, у якому 1903 р. їхали з Києва до Полтави делегати на відкриття пам'ятника Котляревському, зазнав аварії, це значило б кінець українського руху на багато років, якщо не десятиріч – фактично всі його активісти перебували у двох вагонах цього потяга⁷⁹. Не забудемо також, що лише на межі століть українофільство спромоглося розв'язати два ключові для всіх подібних рухів завдання – стандартизувати мову й створити її словник, а також сформувати власну цілісну національну концепцію історії. (Чехи, які були українофілам за приклад, змогли зробити це вже в першій половині XIX ст.).

По-друге, часто твердять про особливості малоросійського селянства (напр., про його прихильність до землі) та про суттєві відмінності між ним і великоруським селянином, які ускладнили асиміляцію. Не заперечуючи цих особливостей і відмінностей, зважимося все ж, залучивши союзником найвагомішого українського історика повоєнного часу І.Рудницького, стверджувати, що асиміляційний бар'єр не був високим⁸⁰. Якщо скористатися термінологією Ю. Хлебовчука, російсько-українське культурне й мовне порубіжжя максимальним чином відповідає поняттю перехідного, а не стикового. Як правильно зауважив Дж. Армстронг, за лінгвістичними ознаками не можливо було визначити, де закінчуються малороси й починаються великороси чи білоруси⁸¹. Не було тут і релігійного бар'єру, що відігравав доволі важливу роль у польсько-українських відносинах. (Вплив проблеми уніатства зростає лише в кінці XIX ст. й лише в західній частині України). Не було й асиміляційного відторгнення з боку росіян – малорос за походженням, якщо розмовляв російською йуважав себе росіянином, таким автоматично великоросами й визнавався, що стосовно інших етнічних груп виглядало зовсім інакше.

Прихильність селянина до його «української» землі теж не варто міфологізувати. Місто, у цей час не створювало достатньої кількості робочих місць, які могли бути зайняті вихідцями із села. Однак кількість українських переселенців на вільні землі на сході імперії вже до революції 1917 р. наблизилася до 2,5 млн чоловік, тобто складала майже 14 % усіх українців імперії. (І це за умов, що аж до столипінської реформи влада наполегливо стримувала широко розповсюджений серед селян України вже 1870-ті рр. потяг до переселення.) Ще майже 8 млн малоросів жили в регіонах зі змішаним, малоросійсько-великоросійським населенням, де також інтенсивно розвивалися асиміляційні процеси. Хоча соціально-економічні чинники, що сприяли асиміляції у другій половині XIX ст. ще тільки починали відчуватися, за цей час «обрусіли» 1,5 млн українців. Тому й масштаб демографічної маси українців, будучи чинником дуже важливим, усе ж, не може бути самодостатнім поясненням того, що сталося, особливо якщо врахувати те, що великороси кількісно переважали малоросів у 2,5 рази, що приблизно відповідало пропорції франко- та *patois*-мовних у Франції 60-років XIX ст.

Серед обставин, що утруднювали реалізацію асиміляторського процесу, часто згадувалося російсько-польське політичне, економічне, культурне суперництво в західних губерніях. Дійсно, роль поляків та вихідців із полонізованих родин у розвиткові українського руху була значною, особливо на його ранніх етапах. Безсумнівні ідейні запозичення. Пізніше польські політики часто надавали українському рухові в Галичині матеріальну підтримку.

Однак, вилів «польського чинника» на ситуацію був амбівалентним. Упродовж усього XIX ст. більшість освічених малоросів уважало поляків першим ворогом, для селян ненависть до польських панів узагалі була наріжним каменем уявлень про навколошній світ. Етнічна, релігійна та соціальна ворожнеча до поляків підштовхувала більшість малоросів до орієнтації на Росію хоча б через механізм негативного вибору. Навіть деякі лідери Кирило-Мефодієвського братства пізніше готові були служити цареві як чиновники-русифікатори, якщо ця служба була «супроти поляків». Можна зазначити, що влада була доволі стриманою до використовування тих можливостей, які відкривала для них ворожнеча малоросійського селянина до польського землевласника.

Деякі дослідники особливо підкреслюють ту роль, яку відігравала в розвиткові ситуації Галичина, а інакше кажучи, та обставина, що

суттєва частина території розселення українського етносу перебувала поза контролем Петербурга. І тут, визначаючи важливу роль Галичини в розвиткові українського руху, особливо в останні десятиріччя XIX та в ХХ ст., зазаначимо, що сама Галичина не мала матеріальних та інтелектуальних ресурсів, щоб бути українським П'ємонтом. Навіть та підтримка українському рухові, яку надавали іноді польські політики й Віденський радикально змінити становище не могли. Роль Галичини була значним чином похідною від становища в російській частині України.

Значення цих чинників, як випливає із щойно згаданого, ми не заперечуємо. Однак, якщо аналіз ними обмежується, а справи, як годиться, так і ведуться, то це вочевидь або імпліцитно передбачає, що для реалізації варіанту національного будівництва, яке конкурувало з їх українофільським було зроблено все можливе. Хоча, саме цю тезу ми вважаємо хибною.

Зазначивши, що асиміляційний тиск на малоросов у XIX ст. був доволі слабким, перш за все спробуємо, усвідомлюючи незначні умовності такої операції, поділити об'єктивні й суб'єктивні причини такого стану справ. Відсталість соціально-економічного розвитку Росії порівняно із провідними європейськими державами була явною. Настільки ж явно, що ця відсталість у розвиткові залізничної мережі, промисловості й урбанізації занадто ускладнювала реалізацію асиміляторського проекту. Вона обмежувала мобільність населення й знижувала той потенційний виграш від володіння пануючою, державною мовою, усвідомлення якої селянами Франції суттєво прискорило в останній третині XIX ст. витіснення *ratiois* французыкою. Відсталість Росії обмежувала також людські й матеріальні ресурси, якими оперував уряд.

Модернізація запізнювалася не лише порівняно з Францією чи Англією, із якими ми порівнювали Росію. Достатньо суттєво те, що вона запізнювалася порівняно з «приходом націоналізму» на простір Російської імперії — у Франції та Англії розвиток індустриальної революції на декілька десятиріч випереджав появу націоналістичного «виклику», а в Росії — навпаки.

Уже тут, однак, можна поставити питання про те, якою мірою масштаби цієї відсталості Росії було поглиблено правлячими колами імперії, котрі вирішували проблему усування феодальних пережитків і завдання економічної та політичної модернізації імперії незмінно пізніше й незмінно гірше, ніж Габсбурги й тим більше Гогенцоллерни з їхніми юнкерами.⁸² Достатньо хоча б зображені, чи існувала об'єктивна

можливість уведення в Росії 1860-х рр., нехай і неминуче обмежених, елементів конституційного ладу? Твердячи інакше, до якого ступеня суб'єктивний чинник сприяв нарощанню об'єктивного відставання?

У Росії жодна із тих інституцій, які Франція доволі успішно експлуатувала під час здійснення свого проекту національного будівництва — а саме школа, армія, місцева адміністрація — ні за своїм станом, ні за рівнем державного фінансування не могла виконати подібні завдання. У свою чергу, слабкість адміністративної системи визначала непослідовність російської політики, яка суттєво змінювалася у зв'язку зі зміною не лише самодержців, але й генерал-губернаторів. Жалюгідний стан цих інституцій і державної машини в цілому посилювався обмеженістю можливостей використовування суспільних ресурсів, хоча б для поповнення гостродефіцитних кадрів освічених чиновників. Це значною мірою можна пояснити тією впертістю, із якою самодержавство прагнуло зберегти свою політичну монополію, тобто лишитися самодержавством, навіть після скасування кріпацтва, яке було підвалиною старого режиму. Реформи 1860-х рр., якби їх було продовжено в політичній сфері, вілкривали можливість подолати взаємне відчуження влади й суспільства. Цого не трапилося. Не беручись відзначити відсоткове співвідношення провини, зазначимо, що відповідальність лежить на обох сторонах. Переїзд влади до консервативнішої політики в 1870-ті роки, установлення бюрократично-поліційного режиму і зростаючий із цього часу політичний конфлікт у російському суспільстві неминуче підривали привабливість Росії як центру інтеграційного притягування для еліт окопінь імперії.

Та що б там не було, але навіть ті ресурси, які уряд мав, не було використано ефективно. Проблема консолідації великої російської нації й механізми цього процесу обговорювалися у пресі, усі основні елементи асиміляторської програми було згадано в бюрократичних документах і багато які схвалено царем. Однак скоординований план «позитивних» асиміляторських дій так і не було розроблено. Обговорюючи «українське питання», увага владих структур була майже винятково зосереджена на заборонних заходах. Завдання консолідації саме великої російської нації, як завдання принципово відмінне за способом її вирішення від проблем збереження імперії, так і не стало пріоритетним в очах влади. Мізерне, навіть порівняно з наявними можливостями, фінансування початкової школи, відсутність масових видань дешевої навчальної літератури російською мовою, характер

переселенської політики та інші приклади невправності зайвий раз свідчать про низьку ефективність російської бюрократії як агента асиміляції.

У результаті принаймні трьох порівняно стабільних – порівняно з царюванням Миколи II, зрозуміло – десятиріч після скасування кріпосництва, коли маси, і селянство теж, іще залишилися поза впливом радикалів, а можливості асиміляційного тиску на малоросійського селянина й реалізація загальноросійського проекту національного будівництва, хоч як би їх не було обмежено, усе ж помітно перевищували можливості нечисленного й політично аморфного українського національного руху щодо пропаганди його ідей, влада імперії, по суті, покладалася на стихійну асиміляцію, спрямувавши власні зусилля до адміністративних заборон стосовно пропагандистських зусиль українських націоналістів. Жорстокість і закритість політичної системи виключила також і переорієнтацію на більш обмежену стратегію «гібридної» асиміляції за англо-шотландським взірцем. Фактично політика влади щодо українського питання у другій половині XIX й початку ХХ ст. являла собою химерну суміш – у кожний конкретний момент у різних пропорціях – традиційної імперської політики донаціоналістичної доби, «французької» стратегії тотальної асиміляції та «британської» гібридної асиміляції.

Історик позбавлений можливості експериментально перевірити свої гіпотези – ми ніколи не зможемо доказово відповісти на питання, чи можливий був успіх загальноруського проекту національного будівництва за більш ефективної влади взагалі й ефективнішого використання нею наявних асиміляторських можливостей безпосередньо. Та як би там не було, зрозуміло, що історію суперництва загальноруського й українського проектів національного будівництва слід розповідати не лише, а можливо, навіть не стільки як історію успіху українського національного руху, але і як історію невдачі російських асиміляторських зусиль.

Узагалі, оцінка результатів асиміляції вирішальним чином залежить від вибраних критеріїв. Якщо брати лише кількісні показники, то асиміляційні процеси йшли доволі успішно – «зросійщених» нараховувалося мільйони; міста України, у більшості заселені місцевими уродженцями, говорили, усеж, російською; практично неминуче асимілювалися селяни-переселенці. Оцінка змінюється, якщо її критерієм виступає змагання двох проектів національного будівництва. У цьому випадку

з'ясовується, що масштаби й темпи асиміляції були в XIX ст. все ж недостатніми, щоб забезпечити перевагу для проекту великої російської нації в умовах серйозної кризи влади й «приходу мас» в політику.

Аналогічно виглядає і проблема оцінювання дієвості валуйського циркуляра 1863 р. і Ємського указу 1876 р. Вони були успішними в тому розумінні, що істотно загальмували процес розвитку українського національного руху. Однаке самі собою, не будучи підкріпленими достатньо потужним «позитивним» асиміляторським тиском, вони не могли забезпечити перемогу проекту великої російської нації, а саме це й було кінцевою метою їхніх авторів.

Отже, невдача проекту великої російської нації пов'язана першочергово не з так часто згадуваною Катковим та його послідовниками «польсько-австрійсько-німецькою інтригою», але з об'єктивною обмеженістю російського асиміляторського потенціалу, із нездатністю держави та прибічників загальноросійського проекту в суспільнстві скоординувати свої зусилля, мобілізувати наявні можливості для його реалізації й для захисту вже досягнутого від виклику з боку конкурючого українського проекту. «Вікно можливостей» не було використано, а найтяжча політична криза Росії в перші десятиріччя ХХ ст. та її наслідки поховали, серед усього, й проект великої російської нації. Можна, звичайно, припустити, що той дійсно катастрофічний сценарій, кульмінація якого припала на 1917 р., не був невідворотний. Але взагалі уникнути серйозної політичної кризи в перші десятиріччя ХХ ст. Росія просто не могла. І ще до 1917 р. стає зрозуміло, що запобігти витискування малоросійської версії ідентичності українською, тобто такою, яка заперечує загальноросійську, не вдається. Успішний перехід до тієї чи іншої форми автономії виключити не можна було, але й він в умовах кризи легітимності центральної влади був би доволі ускладненим, а до упереджуючої кризу зміни політики в «українському питанні» влада була не здатна. Тому про досягнення в реалізації цього проекту національного будівництва можна твердити те ж саме, що й стосовно до багатьох інших аспектів російської модернізації – ці досягнення були доволі суттевими, але недостатніми для того, щоб витримати ті внутрішні й зовнішні виклики, з якими Росії довелося зіткнутися в перші десятиріччя ХХ ст.

Незалежно від того, наскільки переконливим видається читачеві запропонована оцінка значущості різних чинників, які визначили наперед невдачу проекту великої російської нації, ризикнемо наполя-

рати, що саме крізь призму суперництва цього проекту з українським можна найбільш адекватно змалювати розвиток подій у XIX ст. Й логіку поведінки їхніх учасників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) . – СПб., Алетейя, 2000.
2. Образ «ідеальної Вітчизни» являв собою складну ідеологічну конструкцію. Він змальовував – у більш або менш утопічному ключі – соціальні й політичні відносини, які повинні були зробити Батьківщину щасливою, а також визначав «правильні», «справедливі» параметри цієї Вітчизни – тобто якою повинна бути національна територія і кому слід на ній жити.
3. Докладніше див. Миллер А. Конфлікт «идеальных отечеств» // Родина, №8, 1999.
4. Е.Сміт багато писав про роль етнічного чинника в процесах формування націй. Див. Anthony Smith. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986. Останній дискус Сміта й Геллнера напередодні смерті останнього див. у: *Nations and Nationalism*. v.2, pt.3, 1996. Про роботи Сміта див. В. Коротеева. Энтони Смит: историческая генеалогия современных наций // А. Миллер (ред.) *Национализм и формирование наций...*
5. Emmanuel Wallerstein. Does India Exist? // Wallerstein E. *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-century Paradigms*. Cambridge, 1995, P.3-34.
6. Див. Hose-M. Nunez. *Historical Research on Regional and Peripheral Nationalism in Spain: a Peappraisal*. EUI Working Paper ESC No.92/6. Badia Fiesolana, San Domenico, 1992. P.87-91 Справедливості заради зазначимо, що праці щодо деконструкції англійського та французького міфів «природного й освяченого віками» формування цих націй також почали з'являтися не так давно, лише в 70-ті роки ХХ ст.
7. Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*, Fall 1995.
8. Klaus Zernack. Germans and Poles: Two Cases of Nation-Building // Hagen Schultze (ed.) *Nation-Building in Central Europe*. Leamington Spa, Hamburg, New York, 1994. P.159.
9. Franz Schnabel. Federalism Preferable to a National State // Otto

Pflanze. (ed.) *The Unification of Germany, 848-87*. Holt, Rinehart and Winston, N.Y., etc., 1968, P.98.

10. Eugen Weber. *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford Univ. Press, Stanford Cal., 1976, P.67-69.

11. Tom Nairn. *Scotland and Europe // Jeoff Eley and Ronald Grigor Suny (eds.) Becoming National. A Reader*. NY, Oxford, Oxf. Univ. Press, 1996. P.81.

12. Див. T. C. Smouth. *A Century of the Scottish People, 1830-1950*. London, 1988, про те, як більшість шотланців заблокували в кінці XIX ст. спроби націоналістів запровадити викладання гельською замість англійської.

13. Див., наприклад, Reece J. E. *The Bretons against France. Ethnic minority nationalism in twentieth-century Brittany*. Chapel Hill, 1977. P.30-32.

14. Eugene Weber. *Peasants into Frenchmen..., P. X; Peter Sahlins. Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley, Univ. of California Press, 1989. P.282-285.

15. Peter Sahlins. *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. P.290-291

16. Найбільш цілісний аналіз британської стратегії будівництва нації подано Ліндою Коллі. Див: Colley L. *Britons. Forging a Nation. 1707-1837*. Yale Univ. Press, 1992.

17. Jyzef Chlebowczyk. *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu*. PWN, Warszawa-Krakow, 1975. S.29.

18. Josep R. Llobera. *The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe*. Berg, Oxford UK, Providence, USA, 1994, P.24.

19. Див., наприклад, Richard Rudoph and David Good (eds.) *Nationalism and Empire. The Habsburg Monarchy and the Soviet Union*. St. Martin Press, New York, 1992; Orest Subtelny. *The Habsburg and Russian Empires: Some Comparisons and Contrasts // Teruyuki Hara and Kimitaka Matsuzato (eds.) Empire and Society. New Approaches to Russian History*. Slavic Research Center, Hokkaido Univ., Sapporo, 1997.

20. Див., наприклад, Eugen Weber. *Peasants into Frenchmen...; Michael Hechter. Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development. 1556-1966*. Univ. of Calif. Press, Berkeley, 1975.

21. День, №2, 21 октября 1861 г. С. 15. У тому ж самому напрямкові, але не використовуючи подібних порівнянь, розмірковував про

«малоруське наріччя» ще на початку 40-х XIX ст. В.Белінський.

22. Вестник Европы, 1875, №8, С.703, 706, 727.

23. М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу // М. П. Драгоманов. Вибране. Київ, Либідь, 1991, С.533-534.

24. На аналогії між українським рухом, з одного боку, й шотландським, уельським, провансальським рухами, з другого, можна натрапити в працях І.Рудницького. (Див. Ivan Rudnytsky. Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. P.25, 395.) На користь порівнення мовної політики держави в Росії з Францією, Великою Британією та Іспанією рішуче висловлювалися 1992 р. Д.Лейтін та його співавтори. Переважаюча в історіографії думка про принципову різницю процесів формування націй на Сході й Заході Європи вони обізвали «синдромом орієнタルnoї винятковості», хоча більш точно слід було б твердити про синдром «оксидентальної винятковості», оскільки саме західні дослідники націоналізму, зокрема Х.Кон, настійливо підкреслювали особливий, включно-громадський характер націоналізму в Західній Європі, протиставляючи його націоналізмові в Центральній, Східній і Південно-Східній Європі.(Див. David D. Laitin, Roger Petersen, and John W. Slocum. Language and the State: Russia and the Soviet Union in Comparative Perspective // Alexander J. Motyl (ed.) Thinking Theoretically About Soviet Nationalities. History and Comparison in the Study of the USSR. Columbia Univ. Press, New York, 1992, P.129-130.) Однаке розробка цієї тези в їхній статті стосовно історії XVIII і XIXст. виявилася неглибокою, почасти, напевно, через те, що автори не є фахівцями в цій галузі. Серед істориків, які спеціально займалися нашими сюжетами, на плідність порівняння російсько-українських відносин із процесами у Франції та інших країнах Західної Європи вказував й у тоді ж, 1992 року написаний, але лише нещодавно опублікований статті А.Каппелер. (Див. A. Kappeler. Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galicien: Ein Vergleich. // Heiner Timmermann (Hrsg.) (Entwicklung der Nationalbewegungen in Europe 1850 – 1914. Berlin, 1998, S.195-196.) Статтю С. Величенка, у якій проведено порівнення російсько-українських та англо-шотландських відносин, опубліковано 1997 р. Автор цієї статті подав низку основних її тез 1996 р. на конференції «Росія-Україна: історія відносин», яку було проведено в Москві, а також у низці статей, видрукованих 1997 р. (Див. «Россия и русификация Украины в XIX в.» // Миллер А.И., Репринцев В.Ф., Флоря Б.Н. (ред.) Россия — Украина: история взаимоотношений. М., 1997.) Тоді ж,

1997 р., Р.Шпорлюк висловився щодо російсько-українських відносин у порівняльному контексті з європейськими державами в статті «Україна: от периферії імперії к суверенному государству» // Фурман Д.Е. Украина и Россия: общества и государства. М., 1997. (Див. там же мою статтю «Россия и Украина в XIX – начале XX в.: непредопределенная история».) Шпорлюк також зазначає про змагання російського й українського проектів національного будівництва, але ми не згодні з його інтерпретацією російського проекту як нібіто суть імперського, чи нібіто суть етнічного, тобто великоруського.

25. Докладніше про роль «Синопсиса» в формуванні концепції єдності Великої й Малої Русі див.: Zenon Kohut. The Question of Russian-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture // Peoples, Nations, Identities: The Russian-Ukrainian Encounter. (вийде друком у CIUS Press 2001р.).

26. Самарин А. Ю. Распространение и читатель первых печатных книг по истории России (конец XVII –XVIII в.) М., 1998. С.58.

27. Там же, С.128; Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине // Исторические сборники. К., 1983. С.65.

28. Татищев В. Н. История Российской. Ч. I. Л., 1962. С.433.

29. Милюков П. Н. Главные течения русской исторической мысли. СПб., 1913. С.7.

30. Роль російських істориків XIX ст. в розвиткові російського націоналізму підкреслена в: Andreas Kappeler. Bemerkungen zur Nationalbildung der Russen // A. Kappeler (Hg.) Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. Köln, 1990. S.24.

31. Лія Грінфельд, пишучи про XVIIІст., зазначає, що «не менше 50 відсотків російських націоналістів першого призову були українцями». Liah Greenfeld. Nationalism. Five Roads to Modernity. Cambridge, Mass., 1992, P.237.

32. М.С.Трубецької пізніше навіть намагався обстоювати тезу, що в XVIII ст. малоруська культура фактично витіснила, замістила московську.(Див. його статті «К украинской проблеме» и «Ответ Д.И. Дорошенко» в кн.: Н. С. Трубецкой. История. Культура. Язык. Москва, 1995.) Водночас Эдвард Л. Кінан схильний уважати, що сприйняття молоруської культури в Московській Русі було поверхневим. (Див.: Edward L. Keenan. Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: — An Agenda for Historians // Peter Potychny et al (eds.) Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. Edmonton, 1992; Edward

L. Keenan. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors // S. Frederick Starr (ed.) *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, New York and London, 1994). Істина, напевне, лежить десь посередині поміж цими полярними точками зору, і ближче до неї автори, котрі писали про серйозний взаємовплив малоруської й великоруської культур. Цілковито правим був Р. Шпорлюк, коли він виправляє Л. Грінфельд, котра вважала, що вихідці з Малоросії «виконували великоруську національну свідомість», і вказує, що тогоденна руськість зовсім не дорівнює руськості в її сучасному розумінні. (Див.: Р.Шпорлюк. Україна: от периферии империи к суверенному государству... С.49).

33. Див. М. Грушевський. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. СПб., 1904.

34. Див.: Bernard Lewis. *The Emergence of Modern Turkey*. 2nd ed. London, Oxford, New York, 1961, PP. 323-361; David Kushner. *The Rise of Turkish Nationalism. 1876-1908*. London: Frank Cass & Co. Ltd., 1977.

35. Можна згодитися з Ліа Грінфельд (Liah Greenfeld. *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass., 1992), котра вважала, що важлива фаза процесу формування російського, рівнозначно як й інших європейських націоналізмів, припадає на XVIII ст. Але її увага зосерджена на емоційному аспекті взаємин головних європейських держав-імперій та їхніх еліт. (Не випадково ключовою категорією її книги виявляється поняття «resentiment»). У внутрішній політиці цих держав проблема націоналізму стає центральною лише в XIX ст.

36. Hugh Seton-Watson. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colo., Westview Press, 1977, p. 83-87; Benedict Anderson. *Imagined Communities...* P.87.

37. Edward C. Thaden (ed.) *Russification in the Baltic Provinces and Finland*. Princeton, N.J., Princeton Univ. Press, 98, P.8-9; idem. *Russification in Tsarist Russia //* Edward C. Thaden with collaboration of Marianna Forster Thaden. *Interpreting History: Collective Essays on Russia's Relations with Europe*. –New York, Boulder, 1990. P.211-220.

38. Edward C. Thaden. *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia*. Seattle, Univ. of Washington Press, 1964.

39. Andreas Kappeler. *Einleitung // A. Kappeler (Hg.) Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart*. Köln, 1990. S.9.

40. Про категорію «стиль мислення» див.: К. Манхейм. Консервативна мысль // К. Манхейм. Диагноз нашего времени. М., 1994.

41. Dietrich Geyer. Funktionen des russischen Nationalismus. // Heinrich August Winkler (Hrsg.) Nationalismus. Königstein, 1978, S.173-186

42. Andreas Kappeler. Bemerkungen zur Nationalbildung der Russen // A. Kappeler (Hg.) Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. Köln, 1990. S.21.

43. Про роль «польського чинника» в російсько-українських відносинах див.: Andreas Kappeler. Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. München, C.H. Beck, 1992, S.179; Р. Шпорлюк. Україна: от периферии империи до суверенного государства... С.55-63.

44. У середовищі малоросів поняття *москаль* також було дуже розповсюджене, але зазнавало цікавої еволюції. На відміну від польського *moskal*, що означало всіх великоросів, малоруський москаль стосувався лише тільки чиновників, офіцерів і солдатів, тобто «держслужбовців». Найтипічнішою рисою москаля в малоруських приказках виступає склонність до обдурювання й шахрайства загалом. За найближчого розгляду образ москаля виявляється дуже близьким до образа солдата з великоруських казок, які, зрештою, на відміну від малоруських приказок, симпатизують цьому персонажеві, а не мужикові, котрого він пошиває в дурні. Якщо згадати, що російська армія до другої половини XIX ст. не мала казарм і квартирувала по домам і хатах, а солдатське харчування безпосередньо залежило саме від мудрувань його господаря, то походження малоросійського образу *москаля* стає цілком зрозумілим. Для великоруського селянина у малоросів була ціла низка назв (найрозповсюдженіша – *карап*), позбавлених, на відміну від *москаля*, інтенсивного негативного забарвлення.

45. Андреас Каппелер. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. // Миллер А.И. (ред.) Россия-Украина: история взаимоотношений... М., 1997, С.134-135.

46. Див.: John W. Slocum. Who and When, Were the *Inorodtsy*? The Evolution of the Category of «Aliens» in Imperial Russia. // The Russian Review, April 1998, P.173-190. Поняття «інородці» спочатку мало вузьке юридичне значення й застосовувалося до кочових народів Російської імперії. Розповсюдження його на всіх «неросіян» у ксенофобській версії російського націоналізму на кінець XIX – початок ХХ ст. супроводжувалося відмовою в «російськості» асимільованим у російську культуру людям іншого етнічного походження – німцям, євреям, полякам та ін.

47. И. Бунин. Из «Великого дурмана» // И. А. Бунин. Окаянные дни. Воспоминания. Статьи. М., 1990, С.341.
48. Див.: Paul Bushkovich. The Ukraine in Russian Culture 1790-1860: The Evidence of the Journals // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas 39 (1991).
49. Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей, по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. Выпуск . М., 1887. С.276.
50. Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History. Round Table Discussion. In: Ivan Rudnytsky (ed.) Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981. P.234-268. Висловлення Рудницького див.: на Р.240.
51. Там же, Р.235.
52. Там же, Р.251.
53. Див.: I. Rudnytsky. Carpatho-Ukraine: A People in Search of Their Identity. // I. Rudnytsky. Essays in Modern Ukrainian History... P.353-374. Про відомого сучасного канадського історика Роберта Марочі як про ідеолога цієї течії див. також: C. Hann. Intellectuals, Ethnic Groups and Nations: Two Late-twentieth-century Cases // Sukumar Perival (ed.) Notions of Nationalism. CEU Press, Budapest, London, New York, 1995
54. Русский вестник, 1875, №7, С.414.
55. Основа, 1861, №, С.263-264.
56. W. Witos. Moje wspomnienia. T.I. Parzy, 1964, S.132-134.
57. Problems of Terminology and Periodization..., Р.240.
58. I. Rudnytsky. The Role of Ukraine in Modern History // I. Rudnytsky. Essays in Modern Ukrainian History... P.25. (Український переклад цієї ключової роботи Рудницького див. у: І. Лисяк-Рудницький Історичні есе. Т. 1 . К., 1994.)
59. I. Rudnytsky. The Role of Ukraine in Modern History... P.12.
60. Theodore R. Weeks. Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914. DeKalb, Nothern Illinois Un. Press, 1996, P.125.
61. Bohdan Kravchenko. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. New York, 1985, P.3.
62. У схожому ключі ця проблема стосовно білорусів розглядається в статті Д. Фурмана и О. Буховця «Парадоксы белорусского самосознания» // Дружба народов, 1996, №6
63. М. Грушевський. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник. XXXVI (1906).

64. D. von Mohrenschild. Toward a United States of Russia. Plans and Projects of Federal Reconstruction of Russia in the Nineteenth Century. Rutherford, Madison, etc. Fairleigh Dickinson Univ. Press, 1981.

65. Зауважимо, що протиставляється тут не «хороший» патріотизм і «поганий» націоналізм, а традиційний регіональний патріотизм і націоналізм як нова, модерна форма ідеології й світогляду.

66. М.Максимович. Ответные письма М.П. Погодину. «Русская беседа», 1857, кн.2, С.87.

67. Чітких мовних кордонів на цьому просторі не було — замість цього існували доволі значні простори прикордоння, де населення говорило на суміші велико-ї малоруських, малоруських і білоруських діалектів.

68. Докладніше про обставини за яких було прийнято Валуєвський циркуляр і Емський указ див. мої статті: Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна Модерна №2-3, 1997-1998. Л., 1999 (російський варіант — Русский исторический журнал, Т.1, N.2, 1998); Емський указ // Україна Модерна №4. Л., 2000.

69. Див.: Ben Eklof. Russian Peasant Schools. Officialdom, Village Culture and Popular Pedagogy, 1861-1914. Un. of California Press, Berkeley, 1986, P.89, 94.

70. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. (Политическая реакция 80-х — начала 90-х годов.) М., 1970, С. 69. Яскраве змалювання величезного впливу Каткова на Толстого й ролі першого у формуванні політики в сфері освіти див. у: Е.М. Феоктистов. Воспоминания... С. 173-179.

71. Докладний перелік засобів русифікації Західного Краю, що пропонувалися Катковим у статтях 60-их рр. див.у: Неведенский С. Катков и его время. СПб., 1888, С. 257-258. Про потребу збільшення асигнувань на народні школи Катков писав, наприклад, у «Московских ведомостях» від 16 березня 1865р., підкреслюючи, що в умовах Росії «успіх народного навчання зумовлюється переважно підтримкою з боку держави». Див.: Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1865 г. М., 1897. С. 157. У №262 от 27 листопада 1865 г.він підкреслював фактор часу у вирішенні завдань русифікації Західного Краю та їх пріоритетність порівняно з іншими проблемами, нарікаючи, що «дорогоцінний, невіддячний час, «клопо-

ти та кошти йдуть на предмети випадкового гатунку, віднімаються від предметів більш суттєвих». Див.: там же, С. 755.

72. Про інші приклади незугарності влади використати інструменти русифікації, що були в їхньому розпорядженні див.: О. Міллер. Емський указ...

73. Ковалевский П. И. Национализм и национальное воспитание в России. Нью-Йорк, 1922. (Перепечатка с 3-го издания – СПб, 1912.) С. 124.

74. Таким чином, помилляється С. Величенко, коли стверджує, що єдина спроба використати малоруський костюм була зроблена Миколою I 1827 р. (S. Velychenko. Empire Loyalism... Р. 436.)

75. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. С. 157.

76. Steven Velychenko. Empire Loyalism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia... Р. 438-439

77. Валуев П. А. Дневник 1877-1884 рр. Пг., 1919. С. 61-62.

78. Добрий аналіз русифікаторської програми Победоносцева див. у: Edward C. Thaden. Conservative Nationalism... Р. 183-203

79. Є. Чикаленко. Спогади (1861-1907). New York, 1955, С. 337.

80. Про ницьть асиміляційного бар'єру й піддатливості українського селянина русифікації І. Рудницький писав у статті «Русифікація чи малоросізація?» // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. К., 1994, С. 476.

81. John A. Armstrong. The Autonomy of Ethnic Identity: Historic Cleavages and Nationality Relations in the USSR // Alexander J. Motyl (ed.) Thinking Theoretically About Soviet Nationalities. History and Comparison in the Study of the USSR. Columbia Univ. Press, New York, 1992, Р. 34-35.

82. Доволі невтішне для російського дворянства порівняння його якостей як верстви й політичної еліти з прусським дворянством див. у: Raeff M. Russian Nobility in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Trends and Comparisons. In: Banac I., Bushkovich P. Nobility in Russia and Eastern Europe. New Haven, 1983, Р. 99-122. Зрозуміло, досвід Австрії та Пруссії не варто ідеалізувати. Досягнення цих держав у сфері політичної модернізації й демократизації виглядає доволі сумнівними, особливо у світлі історії ХХ ст. Критиці прусського шляху політичного розвитку присвячено сотні книг. Однак їхні успіхи в економічному «наздоганянні» заперечувати не доводиться. І навіть у політичній сфері вони змогли пережити кризу, пов'язану з Першою світовою війною, з наслідками менш катастрофічними, ніж Росія.

Переклад з російської М. Зубкова

SUMMARY

A. Miller / Imperial Politics, Russian Nationalism and the Ukrainian Question – Between "French" and "British" Strategies. /

The article suggests a theoretical framework and comparative perspective for the analysis of imperial policies towards Ukraine and the reaction of Russian public opinion to emerging Ukrainian nationalism. It argues that the territories of contemporary Ukraine and its Orthodox Slavic population were considered by the majority of Russian nationalists to be part of an «All-Russian» nation, that had to embrace not only Great Russians, but also Little Russians and White Russians. This «All-Russian» project was an attempt to designate a territory and population which was to be consolidated into a nation within a multinational Empire. Most of the illiterate Orthodox peasants had no clear national identity until the WWI and what is now called the Russian-Ukrainian conflict was not a conflict of ready shaped nations in the 19th century but of two different nationalist projects. The dividing line between the supporters of both projects among the educated public did not run along ethnic lines — many opted for Little Russian identity as a part of All-Russian identity and strongly opposed the Ukrainian project, while some Great Russians supported Ukrainian claims for a separate national identity. Both «All-Russian» and Ukrainian projects of nation-building were realistic and politically feasible. Comparing Russian politics of nation-building with those of Spain, France, and Britain it is possible to say that the outcome of the competition between the All-Russian and Ukrainian projects was determined by the inability of an undergoverned state and underdeveloped society to promote the cultural and linguistic homogenization of Russians and Ukrainians into a «national core» within the Empire. Nor could the state to coordinate its national policies aimed at assimilating non-Russians with the activities of Russian nationalists outside the bureaucracy. Politics towards Ukrainian nationalism followed neither the French strategy of cultural homogenization and administrative centralization, nor the British tradition which recognized regional distinctiveness while incorporating it into a supranational identity and loyalty. The outcome of the rivalry between Ukrainian and All-Russian projects of nation-building was not the success of the Ukrainian, but the failure of the All-Russian project.